

oryantalizmin

sonu

Çin, Hind ve Osmanlı
ekonomilerine yeni
bakış

Avrupa, aslında batıya doğru uzanan küçük bir parçası olduğu Afrasya'ya iki yüzyıldır boyun eğdirmekle kalmadı, onu 'tarih'in dışına itti. (Buna sosyal bilim dilinde 'modernliğin hikayesi' diyoruz!) İlmi bu derece siyasetin emrine vermiş başka bir 'medeniyet' var olmamıştır. İbn Haldun altıyüz yıl önce "yazılan tarih, gerçekte olan bitenin yerine

geçen ikinci bir gerçeklik alanı oluşturur," diyordu. "Bu gerçeklik, duruma göre mevcut bir hali meşrulaştırmak veya buna karşı çıkmak için kullanılabilir."¹ *Mukaddime* yazarı hadiselerin dünyasından, onların arkasındaki değişmeyen ilkelerin dünyasına geçmek istiyordu. Geliştirmeye çabaladığı 'ilm-i umran' bu gayeye hizmet edecekti. Anahtar kelimeleri asabiyet, mülk ve devlet olan bu ilim sayesinde sadece olup bitenlerin aktarılmasıyla yetinilmeyecek, bütün bu olayları *var ve mümkün* kılan esasların kavranılmasına çalışılacaktı. Böylece göçebelikten yerleşikliğe geçişin dinamikleri ve diyalektiği anlaşılmalı olacaktı.

Ondokuzuncu yüzyıl Avrupa düşünürleri de, birçok selefleri gibi, insan toplumunun evrilmeye yasalarını keşfetmek istiyorlardı. Ne İbn Haldun'dan habersizdiler, ne kadim Çin veya Hind bilgelerinden. Fakat, nedense!, sadece Avrupa'da olan biteni merkeze alan ve geçmişe doğru bütün dünyada olan bitenleri günün birinde Avrupa'nın 'yükselişine' malzeme sayan yeni bir tarih yazımına ihtirasla yöneldiler. Bugün arkeologların muhtemelen ilk medeniyet merkezi olduğunu düşündükleri Afrika kıtası için Hegel 1830'da şunları yazıyordu: "Afrika'yı, adını bir daha anmamak üzere, bu noktada bırakıyoruz. Dünyanın *tarihsel* bir parçası değil çünkü; göstereceği hiçbir hareket veya gelişmesi yok... Dünya tarihinin olsa olsa eşliğinde sayılmalı..." Bu sözlere gültüp geçemiyoruz, çünkü aşağıda göreceğimiz üzere Marx vasıtasıyla yirminci yüzyıl aydınlarının büyük kısmının tarih bilincini bu tür değerlendirmeler oluşturdu. Macar bir tarihçi 1966 yılında, Avrupalılarla karşılaşmadan önceki Afrikalıların

¹ Tahsin Görgün: "İbn Haldun: Görüşleri", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, 1999, Cilt 19, s. 545.

ilkel, barbar bir hayat yaşadıklarını, devlet nedir bilmediklerini, dolayısıyla Avrupalı istilacıların sahneye çıkışlarından önce onların ‘tarihlerinden’ söz edemeyeceğimizi yazabiliyordu.²

Bu makalede, önce Avrupa-dışı dünyayı “tarihsiz insanlar” (Hegel) veya “ebediyen hareketsiz insanlar” (Ranke) tarzında kategorize eden ve bugün genelde ‘Oryantalist’ diye nitelenen bakış açısının nasıl ve niçin geliştirildiğini kısaca belirledikten sonra; özellikle son çeyrek yüzyılda yapılan çalışmalardan hareketle ‘erken modern dönem’in (1500-1800) üç büyük toplumsal varlığı olan Çin, Hind (Mughal) ve Osmanlı ekonomilerinin dinamik yapılarını ortaya koymaya yöneleceğiz. Maksudumuz ‘Oksidentalist’ bir bakış açısıyla Avrupa’ya ait herşeyi küçümsemek, kötülemek veya tarihin dışına itmek değil, hakiki bir küresel sosyal bilime omuz vermektir.

Oryantalizmin Kurmaca Dünyası

Max Weber, son büyük Oryantalist. Batı’nın kültürel kibrini zirveye ulaştıran bilgin. Sosyolojisinde Doğu (*Orient*), Batı’yı (*Occident*) bütünlükten bir coğrafi ve kültürel mekan değil, onun zıdd-ı muhkemi. Doğu toplumu bir nakısalar yekunu: Şehirleri yok, orta sınıfları yok, özerk şehir kurumları yok, özel mülkiyeti yok. Batı demek rasyonel hukuk, özgür şehir, burjuvazi ve modern devlet demektir. Doğu ise keyfi hukuk, askeri kamplar, devlet boyunduruğundaki tüccar ve baba (*patrimonyal*) devlet! Bu açıklama sisteminin temel dayanağı, Batının kurmaca kültürel üstünlüğüydü. Büyük tartışmalara yol açan eserinin ilk cümlesi bunu belagatle dile getiriyordu: “Modern Batı medeniyetinin ürünü olan ve evrensel tarihin herhangi bir meselesini irdeleyen bir bilgin şu soruyla yola çıkmak zorundadır: *Evrinsel* önem ve değere sahip bir gelişme çizgisindeki kültürel olguların Batı medeniyetinde ve sadece Batı medeniyetinde ortaya çıktığı gerçeği hangi şartların biraraya gelmesine atfedilebilir?”³ Weber’in bütün memuriyeti, bu özgül şartların tesbiti ve daha önemlisi Batı-dışı toplumlarda niçin mevcut olmadıklarının izahıydı. Fakat bu vadideki ilk yolcu değildi Weber. Hemen önünde, birçok bakımdan hasmı sayılan başka bir Alman sosyoloğun ayak izleri okunuyordu.

Standart sosyoloji metinlerinde Weber, Marx’ın karşıtı ve panzehiri olarak resmedilir. Birinin *meşruiyeti* (dolayısıyla uyuşmayı), diğerininse *çatışmayı* sosyolojik analizin temel kavramı olarak sunması bu görüşe haklılık kazandırabilir. Fakat Batı-dışı dünyanın kaderi sözkonusu olduğunda, Batı dünyasının çoğu karşıt aydınları gibi bunları da ‘düşman kardeşler’ safına koymak gerçeğe daha yakındır. Düşman kardeşleri birleştiren ortak zemin, Oryantalist bakış açısıdır. Weber’in karşılaştırmalı sosyolojisinin il-

2 Hegel ve Endre Sik’ten aktaran Henk Wesseling: “Overseas History”, *New Perspectives on Historical Writing*, ed. Peter Burke, Pennsylvania: Pennsylvania University Press, 1992, s. 75.

3 Max Weber: *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, London: Unwin Paperbacks, 1985, s. 13.

ham perisi ATÜT'tür (*Asya Tipi Üretim Tarzı*). Marx ile Engels, Weber'den yarım yüzyıl önce, bir iki seyyahın mektuplarına dayanarak!, Doğu'nun sosyoekonomik *durgunluğu* ile Batı'nın devrimci *dinamizmini* zıtlaştırıyorlardı. "ATÜT, Weber'in kullandığına çok benzeyen bir toplumsal açıklama biçimiydi... Güçlü devletlerin boyunduruğundaki Asya toplumları genel bir kölelik yaşıyorlardı. Tüm tarih bir sınıf mücadeleleri tarihi olduğuna göre, tarihi yoktu Asya'nın. Dışa kapalı, kendine-yeterli ekonomik birimlerden oluştuğu için de, kendi başına tarihsel değişime yatkın değildi."⁴ Dinamik Batı, statik Doğu'yu hem açıklayacak, hem değiştirecekti.

Marx'ın mutantan genellemelerini dayandırdığı kaynakların zayıflığı, o çapta bir düşünür bir yana, orta çaplı bir araştırmacıyı bile gülümsetmesi gerektiğinden, burada kişisel iradeleri aşan ve onları hapseden bir genel çerçeveden, bir fikir ikliminden veya Kuhn'un anladığı manada bir paradigmadan söz etmemiz kaçınılmazdır. Öyle görünüyor ki, ondokuzuncu yüzyıl Avrupa düşünürü, yüzyıl önceki selefinden farklı bir 'Doğu' imgesi geliştirmek zorunda kalmıştı. Kapitalizm iç siyasî/fikrî engelleri büyük ölçüde bertaraf etmiş, sıra dışı dünyanın tasfiye ve entegrasyonuna gelmişti. İslamiyet ezeli düşman sayıldığından pek bir mesele sayılmazdı; kötüye (!) kötü demek için şahide ihtiyaç yoktu. Ama onsekizinci yüzyıl filozoflarının her bakımdan göklere çıkardıkları Çin ve Konfüçyanizm ile nasıl hesaplaşılacaktı?

Aydınlanma ve hemen öncesinde Çin'in kültürel/felsefi kokusunu duymayan, etkisini iliklerine kadar hissetmeyen hiçbir büyük Avrupa düşünürü yoktu neredeyse. Montaigne, Bayle, Leibniz, Voltaire, Montesquieu, Quesnay, Adam Smith... Çin felsefesi, devlet yönetimi ve eğitim sistemi onlar için birer idealdi. Bunlara bakarak Avrupa'nın eksiklikleri giderilebilirdi.⁵ Montaigne okuyucularına Çin'i örnek göstererek dar görüşlülükten kurtulmalarını öğütliyordu; dünya bildiğimizden çok daha geniş, ahlak ilkeleriye evrenseldi. Pierre Bayle, Çin düşüncesini Avrupa'daki müsamahasızlık ikliminin karşısına dikiyordu. Yüz yıl sonraki Ansiklopedistlerin öncüsü sayılan Bayle, *les libertins* denilen hürfikirli kulübünün üyesiydi. Kulüp, Çin antikitesinden hareketle, Avrupalıları kalıplaşmış fikirlerden kurtulmaya çağırıyordu. Voltaire, sinofillerin en müfritiydi şüphesiz. *L'Orphelin de la Chine* (1755) ve *Zadig* (1748) gibi eserlerde kurgulanmış bir Doğu'yu Avrupa adetlerinin eleştirel aynası gibi kullanıyordu. *Adetler Üzerine Deneme*'de ise Konfüçyen felsefeden hareketle devrinin siyasî ve dinî kurumlarını yerden yere vuruyor, Çin ahlak felsefesinin ve siyasî sisteminin içkin bir üstünlüğe sahip olduğunu söylüyordu. Çin sistemi, Avrupa'da olduğu gibi kalımsal bir aristokrasiye değil, rasyonel

4 Bryan S. Turner: *Orientalism, Postmodernism, and Globalism*, London: Routledge, 1994, s. 41.

5 John J. Clarke: *Oriental Enlightenment: The Encounter between Asian and Western Thought*, London: Routledge, 1997, s. 43.

ilkelere dayanıyordu. Doğu'da en kadim medeniyeti, en kadim dini görebilirdiniz; bütün sanatların beşiği idi o. Binaenaleyh, Batı her şeyini Doğu'ya borçluydu.

Leibniz'in durumu daha ilginçti. Bir metafizikçi, matematikçi ve mantıkçı olarak tanınmasına rağmen, eserlerinde ve mektuplarında *Çin* kelimesi kullandığı temel terimlerden (*monad*, *enteleği*, vb.) daha fazla geçiyordu.⁶ Ona göre, *li* (ilk ilke; doğal düzen) ve *çi* (hayat enerjisi) gibi Çin kavramları Batı felsefesi kavramlarına benzetilebilir ve bu temelde ortak bir felsefi inançlar çekirdeği oluşturulabilirdi. Bu ilkelerin Fizyokratlar vasıtasıyla modern ekonomi düşüncesini derinden etkilediği kuşkusuzdur. Bizzat *Fizyokrasi* kelimesi 'doğanın yönetimi' demektir ve *li* ile özdeşti. Müdahaleci merkantilistlere karşı doğal yasaların üstünlüğünü savunan Quesnay'e dostları 'Avrupalı Konfüçyüs' diyorlardı. Ünlü *laissez-faire* ilkesi, *wu-wei* kavramının Fransızcasından başka birşey değildi.

Martin Bernal, Avrupa'nın Çin hayranlığını, 1683'te Viyana önlerinde Türk tehlikesinin bertaraf edilmesinin ardından kendini güvende hisseden Aydınlanma öncülerinin *feodalizme ve geleneksel Hristiyanlığa karşı* tepkilerinde fikri mühimmat arayışlarına atfetmektedir. "En fazla tercih ettikleri kadim Mısır ile Çin'di, zira daha yüksek ve incelikli medeniyetlerin pozitif örneklerini sunuyorlardı. En etkili yönleri, örnek yönetimleriydi. Bu ülkeler rasyonel, hurafeden uzak, yüksek ahlâk ve marifetleri nedeniyle seçilerek eğitilmiş bir insan kadrosu tarafından yönetiliyordu. Seküler Fizyokratlar kendilerini Çinlilere daha yakın hissediyor; XV. Lui'yi Çin imparatoru, kendilerini ise mandarinlerin yerinde görmek istiyorlardı. Onlar sayesinde Çin, Fransa üzerinde büyük bir kültürel etki yarattı; onsekizinci yüzyıl ortalarının birçok merkezileştirici ve rasyonelleştirici siyasi ve iktisadi reformları Çin modellerini takip etti."⁷

Ondokuzuncu yüzyıla doğru rüzgarlar ters yönden esmeye başladı. Mısır'ın yerini Eski Yunan, Çin'in yerini ise Hind aldı. Bir *Aryan Modeli* geliştirildi. Martin Bernal'e göre, "(Bu dönüşüm) Avrupalı imalatçıların mobilya, porselen ve ipek gibi Çin emtiası yerine kendi ürünlerini koydukları bir dönemde gerçekleşti. Avrupa'nın bu işten kazancı sadece kültürel tatmin değildi. İngiltere Lancashire pamukluları ve Hind afyonu ile Çin pazarına nüfuz etmeye başladıkça, (daha önceleri Çin'in lehine seyreden ticaret dengesi) Çin aleyhine döndü ve Avrupa'nın ticarî üstünlüğünü kısa zaman sonra askerî girişimleri izledi." Avrupa'nın bundan sonraki tüm adımları, Çin'den (ve diğer 'Doğu' ülkelerinden) mümkün olduğu kadar fazla ticarî imtiyaz koparmaya yönelikti. Bu eylemleri ve istismarı haklılaştırabilmek için, Çin'in olumlu imajı silinmeliydi. "Çin rasyonel bir medeniyet modeli olmaktan çıkarılıp, içinde her türlü işkence ve yolsuzluğun

6 G. Wilhelm Leibniz: *Writings on China* (tr. D. J. Cook ve H. Rosemont), Chicago: Open Court, 1994, s. xi.

7 Martin Bernal: *Black Athena: The Afroasiatic Roots of Classical Civilization*, New Brunswick: Rutgers University Press, 1987, Cilt 1, s. 172.

kol gezdiği berbat bir ülkeye dönüştürüldü. De Tocqueville 1850'lerde, onsekizinci yüzyıl Fizyokratlarının Çin'e böylesine hayran olmalarını akıllamaz bulduğunu yazıyordu.”⁸

Asıl akıllamaz olan, yarım yüzyıl içinde bir medeniyet camiasının başka medeniyetler hakkında bu kadar zıt fikirlere sahip olabilmesiydi. Weber ve Sombart gibi sosyologlar yirminci yüzyıl başlarında eserlerini kaleme aldıklarında oyun oynanmış, perde kapanmıştı. Avrupa'nın siyasî, iktisadî ve askerî üstünlüğünü olduğu kadar, kültürel üstünlüğünü de sorgulamak kimsenin haddi olamazdı! Ne var ki, siyasî/iktisadî hegemonyalar gibi, kültürel hegemonyaların da ömrü sınırlıydı. Sayılı günler çabuk geçiyor, gerçeğin perdesi ilk fırsatta aralanıyordu. Müteakip bölümlerde Oryantalizmin (diğer veçhelerinin yanısıra) iktisadî veçhesinin bugün nasıl dayanaksız bırakıldığını tartışmaya ve küresel bir sosyal bilim için takınılması gereken tavır göstermeye çalışacağız.

Avrupamerkezci Tarihin Günbatımı

Avrupa'nın veya daha özgül olarak Avrupa kapitalist dünya sisteminin 'yükselişine' dair Webergil tezleri Eric Jones'un kitabına seçtiği başlıkla özetlersek yeridir: *Avrupa mucizesi*. 1981 yılında yayımlanan kitap şu hükmü noktalanıyordu: “Avrupa'nın çok uzun-vadeli gelişmesi mucizevi gözükmektedir. Asya'da benzer bir gelişme süper-mucizevi olurdu.”⁹

Ernest Gellner ise, bu kitabın yayımlanmasından dört yıl sonra düzenlenen Avrupa Mucizesi başlıklı toplantıda sunulan tebliğlerden oluşan kitaba yazdığı önsöz-manifestoda Jones'a ve iktisadî Oryantalizmin diğer kalıntılarına şöyle sesleniyordu: “Biz başka herşeyi açıklayan modeli artık oluşturmuyoruz. Biz bir sapmayız; ancak diğer, daha tipik sosyal formları araştırmak suretiyle anlaşılabilir bir sapma.”¹⁰ Gerçi, başta Braudel ve Wallerstein olmak üzere, bazı Batılı tarihçi ve sosyal bilimciler Avrupamerkezci tarih yazımı ve yorumunun kusurlarına dikkat çekmişlerdi. Fakat bunlar esas olarak ahlâkî bir noktadan hareketle, Avrupa'nın 'yükselişi'nin bir değer yargısı içermemesi gerektiği üzerinde duruyor ve bu yönleriyle Toynbee, Spengler gibi medeniyet tarihçilerini hatırlatıyorlardı. Yoksa onlar da 'erken modern' Asya tarihini büyük ölçüde Avrupa tarihinin 'dinamik' seyri içinde değerlendiriyorlardı. “Daha tipik sosyal formlar”ın üzerindeki sır perdesini sıyracak olanlar, hayatlarını o münferit

8 *A.g.e.*, s. 237-8.

9 Eric Jones: *The European Miracle: Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, s. 238. Makalenin bu bölümü için bkz. Mustafa Özel: *Japonya'da Kapitalizm ve İktisadi Düşünce*, İstanbul: M. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, yayımlanmamış doktora tezi, 1998.

10 Ernest Gellner: “Introduction”, J. Baechler, J. A. Hall ve M. Mann (ed.): *Europe and the Rise of Capitalism*, Oxford: Basil Blackwell, 1988, s. 3.

formların (Osmanlı, Hind, Çin gibi) tarihi oluşumlarını anlamaya hasreden tarihçi-sosyalbilimciler olacaktı.

Wallerstein, 1992 yılında yayımlanan uzun makalesinde şu değerlendirmeyi yapıyordu: “Avrupa Mucizesi dedikleri şey, üretkenciliğin (*productivism*) yol açtığı yoğun ve yaygın büyümedir. Tabii, bir ölçüde tekbenci bir yaklaşımdır bu. Batı ‘yükseldi’ diyoruz. Batı’nın yükseldiğini nereden biliyoruz? Çünkü yoğun büyümeyi gerçekleştirdi. Yoğun büyüme gerçekleştirmiş olmak niçin ‘yükselme’ sayılsın? Çünkü, evrensel bir değerdir o. Pe ki, onu evrensel bir değer kılan nedir? Kültürel yollarla bütün dünyaya empoze edilmiş olması. Soruyu tersine çevirebiliriz: Batı gerçekten yükseldi mi? Yoksa hakikatte bir düşüş mü var? Bir mucize miydi bu, vahim bir hastalık mı? Akılcılığın mı, yoksa akıldışılığın mı gerçekleşmesiydi? Bana sorarsanız, bu akıldışı (*irrasyonel*) bir serüvendi. Polanyi’nin ifadesiyle, ‘Ekonominin toplumsal ilişkilere gömülü olması gerekirken, toplumsal ilişkilerin ekonomik sisteme gömülü olduğu’ bu acayip sistemi Batı icat etti. Bütün diğer medeniyetler gayet makul biçimde bu terslikten sakınmışlardı. Maddesi itibarıyla akıldışı olan bu sistem sürdürülebilir değildir. Ancak, insanlığın şimdi daha akılcıca bir sistem geliştirip geliştiremeyeceği de belli değildir.”¹¹

Avrupa Mucizesi yaklaşımı, Batı tarihçiliğinin son çeyrek yüzyıla kadar tartışmaya gerek bile görmediği bir tutumdur. Günümüzde dünya tarihçiliğinin ‘piri’ kabul edilen William H. McNeill, 1963’te yayımlanan ve “İnsan Toplumunun Tarihi” altbaşlığını taşıyan kitabına hiç tereddüt etmeden *Batı’nın Yükselişi* başlığını koyabilmişti. Defalarca basılan ve sayısız üniversitede ders kitabı olarak okutulan eserin 1991 baskısına yazdığı önsözdeyse, yine hiç tereddüt etmeden şunları söyleyebiliyordu:

“Milattan sonra 1000-1500 arası dönemdeki dünya hadiselerini anlatırken, Çin’in ve Çin uygarlığının merkeziliğini gözden kaçırmıştım. Eğer bu hatayı yapmasaydım, (hakikatı resmetmenin yanısıra) kitap şahane bir yapı basitliğine de ulaşacaktı. Kitabın orta kısmının başlığı ‘Avrasya Kültür Dengesi, MÖ 500-MS 1500’ idi. Akdeniz Hellenizminin (MÖ 500-MS 200), Hind’in (MS 200-600) ve Müslümanların yönetiminde yeniden bütünleşen Orta Doğu’nun (MS 600-1000) peşpeşe kültürel çiçeklenme yaşadıklarını ve eski dünya toplumları arasında öne çıktıklarını anlatıyordum. Geçmişin bu basit yapılandırılmasını bir Çin Uzak Doğusu (1000-1500) ve Avrupa Uzak Batısı (1500-2000?) çiçeklenmesi ve ekümenik üstünlük evresi ile devam ettirmem gerçeklerin haklı çıkaracağı bir tertip

11 Immanuel Wallerstein: “The West, Capitalism, and the Modern World-System”, *Review*, XV/4, (Fall 1992). Yazar ‘daha akılcıca’ bir sisteme dair görüşlerini birçok makalenin yanısıra şu eserde sunuyor: *Utopistics, or Historical Choices of the Twenty-First Century*, New York: The New Press, 1998. Yazarın, kapitalist medeniyetin topyekün muhasebesini yaptığı ve genellikle aleyhte bir bilanço çıkardığı eseri ise: *Historical Capitalism with Capitalist Civilization*, London: Verso, 1995.

ve kesinlik arzedecekti. Fakat cehaletim ve onun kalıntısı olan Avrupamerkezciliğim 1963'te bunu benden gizledi.”¹²

James Blaut ‘Avrupamerkezci yayılmacılık teorisi’ adını verdiği bu on-dokuzuncu yüzyıl mamulü karmaşık öğretininin, bu ‘tünel tarihinin’ temel önermelerini şöyle özetliyor: 1. Kültürel evrimin Avrupa içinde (ve sadece orada M. Ö.) ilerlemesini görmek doğal ve normaldir. 2. Avrupa’daki kültürel evrimin ana sebebi son kertede fikrî veya manevî bir kuvvet veya faktördür; bir (sosyal ve teknolojik) icatçılık, rasyonellik, yenilikçilik ve erdem kaynağı. 3. Avrupa dışında kültürel ilerleme beklenmemelidir; orada norm durgunluk, ‘gelenekçilik’ ve benzeri şeylerdir. 4. Avrupa dışında görülen ilerleme, Avrupa’da icat edilen hususiyetlerin (‘medeniyetin’) Avrupa’dan yayılmasını yansıtmaktadır. 5. Avrupa ile Avrupa-dışı arasındaki doğal etkileşim biçimi şöyle bir muameledir: Avrupa’dan yenilikçi fikir, değer ve insanların Avrupa dışına gitmesi; bunun adil ücreti olarak da maddî servetin Avrupa-dışından Avrupa’ya gelmesi. Özetle: Avrupa icat eder, diğerleri taklit; Avrupa ilerler, diğerleri peşinden gider.¹³

Bu Avrupamerkezci yaklaşıma karşı Blaut’un geliştirmeye çalıştığı radikal tezin dört temel önermesi var:

1. 1492’den (Amerika kıtasının Avrupalılarca keşif ve istilasından) önce, kapitalizm ve modernliğe giden evrimci süreçlerle ilgili olarak, Avrupalıların Asyalı veya Afrikalıları herhangi bir üstünlükleri yoktu. Ortaçağ Avrupa’sı, ortaçağ Afrika veya Asya’sından daha ileri veya ilerici değildi ve hiçbir özel potansiyeli yoktu; ne emsalsiz ‘akılcılığı’, ne de ‘serüvenciliği’.
2. Kapitalizm ve Avrupa’nın yükselişi gibi dünya-tarihsel dönüşümlerin merkezinde, bir süreç olarak, sömürgecilik yatmaktadır. Avrupa’nın Amerika’yı sömürgeleştirmesi olmasaydı, kapitalizm her halükârda gelecekti, fakat yüzyıllar sonra ve sadece (yahut ilk önce) Avrupa’ya değil. Kapitalizmin daha sonraki evriminde de daha sonraki sömürgecilik esas rolü oynamıştır.
3. Amerikan toplumlarının onaltı ve onyedinci yüzyılda iktisaden sömürülmeleri genelde kabul edildiğinden çok daha yoğun olmuş ve çok daha fazla sermaye hasıl etmiştir. Avrupa toplumunun büyük dönüşümünde kolonyal birikimin ekonomik, sosyal ve politik etkileri devasa olmuştur.
4. Kapitalizmin yükselişi Avrupa-İçi gelişmelerle açıklanamaz. Avrupa’da kesinlikle ‘feodalizmden kapitalizme geçiş’ diye bir şey yoktu;

12 William H. McNeill: *The Rise of the West: A History of the Human Community*, Chicago: Chicago University Press, 1991, s. xix. Bu görüşlerin daha ‘süzülmüş’ bir ifadesi için yazarın 1997 yılında 66. Anglo-Amerikan Tarihçiler Konferansı’na sunduğu tebliğle bakınız: “World History and the Rise and Fall of the West,” *Journal of World History*, Cilt 9, No. 2, 1998.

13 J. M. Blaut: *1492: The Debate on Colonialism, Eurocentrism and History*, Trenton, NJ: Africa World Press, 1992, s. 7.

aksine, ortaçağ Avrupası ile burjuva devrim(ler)inin Avrupası arasında keskin bir kopuş, tarihsel bir ahenksizlik vardı. Bu kopuş 1492’de meydana geldi; ondan sonra ani, devrimci değişim görüyoruz. Avrupa’da başka anlamda bir geçiş sözkonusu değildir.

Bu görüşlerin ateşleyicisi aslında *The Rise of the West* yazarının çok yakından tanıdığı bir kişiydi: McNeill’in Chicago Üniversitesi’nden kürsü arkadaşı Marshall Hodgson. Hodgson, gerçek anlamda bir ‘dünya’ tarihçisiydi. *İslamın Serüveni*’nden sonra “Dünya Tarihinin Birliği”ni yazmak istiyordu. Genç yaşta (46) ölümü bu mühim eseri yarıda bıraktı. Ancak, “Toplumların tarih içindeki etkileşimleri”, “Haritanın merkezi”, “Dünya tarihi ve dünya bakış açısı” gibi yazıları bize dünya tarihinin ‘birliği’ hususunda yeterince açık fikir verebiliyor. Edmund Burke III’nin derlediği *Dünya Tarihini Yeniden Düşünmek*, bütün eksikliklerine rağmen, bize yeni bir dünya tarihi anlayışı sunuyor. McNeill, *Batı’nın Yükselişi*’nde bir yandan Spengler ile Toynbee’nin ‘metafizik’ tarih yorumuna, diğer yandan Marksçı geleneğin 1500-sonrasına sıkıştırılmış kapitalizm açıklamalarına karşı çıkarak, modernliğin ortaya çıkışını topyekün insanlık tarihi bağlamına yerleştirmeye çalışmıştı. Bu, tarihe bakışta daha az Avrupamerkezci olmak anlamına geliyorsa da, kitabın başlığının da gösterdiği gibi henüz Avrupa’yı dünya haritasının merkezine yerleştirme saplantısına son verilmiş değildi. Küresel bir zaman perspektifinde Avrupa’nın insanlık ve modernlik tarihindeki yeri problemlili olmaya devam ediyordu. Marshall Hodgson’ın katkısı bu noktada devreye girmekte ve tarafgîr tarihyazımına ağır bir darbe indirmektedir.

Hodgson’a göre, “Bütün beşerî araştırma ve anlam mülhazalarımızın son kertede makul (ispatı mümkün) tek söylem alanı, insanlıktır”. Araştırma alanını bunun altında tutmak Avrupamerkezci ve diğer ‘bugüncü’ (*presentist*) önyargılara yer açmak suretiyle araştırma temelini tahrip eder. Bu yüzden ki, Hodgson İslam medeniyetinin gelişimini, tarihinin muayyen noktalarında Batı medeniyeti tarihiyle karşılaştırmak suretiyle, İslam hakkındaki çoğu Oryantalist eserlere nüfuz eden Batı istisnaçiliğini bertaraf etmektedir. Hodgson’ın bakış açısı daha küresel, çoğulcu ve etkileşim içindeki bir dünya toplumları tasavvurunu mümkün kılmaktadır. Büyük bir inandırıcılıkla göstermektedir ki, medeniyet tarihi gerçekte kaynağı Asya olan, *Afro-Avrasya* eksenli bir tarih olmak zorundadır. Beş büyük medeniyetin dört tanesi Asyalıdır.¹⁴

Hodgson, 1950 ve 60’larda kaleme aldığı yazılarda “küçücük İngiltere’yi Hindistan kadar büyük gösteren, Mercator projeksiyonuna göre çizilmiş haritaları” reddetmekle yola koyuluyordu. Ona göre, Batı’nın (*Occident*) sadece bir parçasını oluşturduğu bütün Afro-Avrasya Ekümeninin

14 Marshall G. S. Hodgson: *Rethinking World History*, ed. Edmund Burke III, Cambridge U. Press, 1993. Hodgson’ın başeseri olan *The Venture of Islam* Türkçeye çevrilmiş bulunmaktadır: *İslamın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih*, 3 Cilt, İstanbul: İz, 1993.

birlikli tarihi hesaba katılmazsa, Büyük Batı Dönüşümü neredeyse düşünülemez olur. Andre Gunder Frank, bu noktadan hareketle, Wallerstein'in 500 yıllık dünya-sistemini 4500 yıl daha geriye götürüyor. Ona göre, uzun vadeli tarihsel çözümleme için uygun coğrafi ve tarihî birim Afro-Avrasya bile değil, düpedüz *Afrasya*'dır.¹⁵

Frank, Avrupamerkezci saydığı Wallerstein'in aksine, Avrasya ve Afrika'nın büyük kısımlarını içine alan bir dünya-ekonomik sistemin son 500 yılda değil, son 5000 yılda kurulduğunu ileri sürüyor. Bu kadim dünya ekonomik sistemi içinde, Avrupa modern çağda Asya'yı kendine 'eklemlemedi'. Aksine, 1500'lerden sonra *Amerikan gümüşünü kullanarak* Asya'nın hakimiyetindeki bir ticaret sistemine dahil etti. O zaman bile, Avrupa'nın Asya üzerine seferleri üçyüz yıldan sonra ancak başarıya ulaştı, yani Osmanlı, Hind-Türk (Mughal) ve Çin yönetimleri başka sebeplerle zayıfladıktan sonra. Küresel ekonomi içinde, Avrupa kazanana kadar bu ekonomiler birbirleriyle rekabet halindeydiler. Avrupa'nın kazanmasının kökeninde kapitalist ekonomiye dramatik geçiş yok ve sözkonusu zafer çok kısa ömürlü olmuşa benziyor. Japonya'yla başlayıp Doğu Asya ejderleriyle ve şimdi de sahil Çin'iyle sürüp giden Doğu Asya ekonomik genişlemesi, Asya'nın belirli kısımlarının, çok uzak olmayan geçmişte olduğu gibi, gelecekte de tekrar öncü rolü oynayacakları bir dünya sistemine dönüşün başlangıcı olabilir.¹⁶

15 Andre Gunder Frank: *ReOrient: Global Economy in the Asian Age*, Berkeley: University of California Press, 1998, s. 2. Frank, kitabının önsözünde Hodgson'la 1954 yılında aynı apartman katını paylaştıklarını, tarihçinin kendisine (yukarıda işaret ettiğimiz) yazılarından bahsettiğini yazmaktadır. "Heyhat, o zamanlar onun ne demek istediğini hiç mi hiç anlayamıyordum. Anlayabilmiş olsaydım, tarih ormanında kırk yıl yarı-kör dolaşmaktan kurtulurdum. Ancak bugün onun dünya tarihini yeniden düşünmedeki rehberliğini izleyebiliyorum." Kıta adlarının birer mit olduğunu ileri süren iki çağdaş araştırmacı da, eserlerinin önsözünde şu ilginç itirafta bulunuyorlar: "Kitabın kabaca yarısını yazmayı tamamladıktan sonra, Hodgson'un bizim görüşümüzle çok uyumlu bir vizyonla kaleme aldığı küresel tarihe dair ilk yazılarını keşfetmekle ürperdik. Sonra heyecanımız yerini şaşkınlığa bıraktı, zira bu görüşleri şimdi yeniden sunmanın ne anlamı olacaktı? Eğer kitabımızdaki birkaç anahtar bölüm sadece onun argümanlarını tekrarlayıp genişletiyor gözükiyorsa, tek savunma noktamız bu fikirlerin şu ana kadarkinden çok daha ileri bir tartışmaya layık olduklarıdır. Her ne kadar dünya tarihine bu yeni yaklaşım şimdi biraz kabul görüyorsa da, Hodgson'un dünya coğrafyasına dair aynı ölçüde cesur fikirleri neredeyse kapağı açılmamış durmaktadır. İzlediğimiz akşam haberleri onun geniş bir izleyici kitlesine ulaşamamış olduğunun dokunaklı hatırlatıcısıdır; zira üç büyük Amerikan haber ağının hepsinde gururla teşhir edilen harita Mercator projeksiyonunun tahrif edilmiş bir versiyonudur: Hodgson'un kırk yıl kadar önce, dünyanın 'Jim Crow' tasviri diye elinin tersiyle ittiği harita." Martin W. Lewis ve Karen E. Wigen: *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*, Berkeley: University of California Press, 1997.

16 Bu meselenin, aralarında Wallerstein ve McNeill'in de bulunduğu dokuz önemli kuramcı ve tarihçi tarafından tartışıldığı önemli bir kaynak olarak

Özetle, Avrupa Mucizesi, yani Avrupa'nın, kapitalizmin veya daha kapsayıcı bir anlamda 'modernliğin' yükselişi tümüyle Avrupamerkezci bir teorik inşadır. Bu kurmaca tutum, dünyanın başka bölgelerinin sistem içindeki çarpıcı 'yükselişi' ile sorgulanmaya başlanmıştır.

Tarihçi Gözüyle Erken Modern Dünya

Buraya kadar, tarihçilerden ziyade genellemeci sosyal bilimcilere ve birçok bakımdan onlardan farklı olmayan 'dünya' tarihçilerinin görüşlerine yer verdik. Oysa Çin, Hind, İran veya Osmanlı sosyal sistemlerinin tarihi evrimleri içinde ve mukayeseli değerlendirmelerini yapabilmek için, bu sosyal varlıklar üzerinde çalışan tarihçilerin görüşleri birinci planda yer tutmak zorundadır. Roy Bin Wong, Kenneth Pomeranz, K. N. Chaudhuri, Om Prakash, Sanjay Subrahmanyam, Ashin Das Gupta, Michael Pearson, J. F. Richards, Halil İnalçık, Süreyya Faruki ve Mehmet Genç... gibi tarihçilerin çalışmalarından hareketle erken modern dönem (1500-1800) hakkında aşağıdaki tesbitleri yapabilmekteyiz:

1. Denizin ve gümüşün keşfi sayesinde, onaltıncı yüzyılda uluslararası ticaretten dünya ticaretine geçildi. Elbette denizi keşfedenler Portekizliler olmadı. (Vasco da Gama'yı Doğu Afrika'dan Hindistan'a ulaştıran, Guceratlı müslüman bir kaptandı.¹⁷) Çin gemileri onbeşinci yüzyıl başlarında doğu Afrika sahillerine kadar uzun mesafeli seferleri başarıyla gerçekleştirebiliyorlardı. Müslüman bir devşirme olan ünlü amiral Cheng Ho komutasındaki Çin donanması 1405-33 arasında yedi destansı sefer ile Çin devlet ve tüccarının mübadele ağını Çin denizinden Ümit Burnu yakınlarına kadar genişletmişti. "Çinliler isteseydi Afrika'yı dolaşıp, Pasifik'i aşarak Yeni Dünya'ya ulaşabilirdi. Ming imparatorları (iç siyasî nedenlerle) bunları yapmaktansa deniz keşiflerini ve ticareti bir yana itip, 1433'ten itibaren toplumlarını iç kapattılar."¹⁸ Böylece, dışarıya doğru çıkış yolu arayan Avrupalı girişimci ve monarkların ekmeğine yağ sürdüler. Avrupalılar dünya tarihinde ilk kez olarak bütün dünya denizlerinin birbirine bağlandığını ve hepsinde seyredilebileceğini öğrendiler. Bu girişimleri finanse edenlerse Avrupalı monarklardı.

bkz. A. G. Frank ve B. K. Gills: *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand?*, London: Routledge, 1993. Dünya-sistemin tarihini zaman içinde daha gerilere, mekândaysa Asya'ya doğru çeken iki önemli çalışma için bkz. Janet L. Abu-Lughod: *Before European Hegemony: The World-System AD 1250-1350*, New York: Oxford University Press, 1989 ve K. N. Chaudhuri: *Asia Before Europe: Economy and Civilization of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990.

17 M. N. Pearson: *Merchants and Rulers in Gujarat*, New Delhi: Munshiram Manoharlal, 1976, s. 1.

18 John F. Richards: "Early Modern India and World History", *Journal of World History*, Fall 1997, Vol. 8, No. 2, s. 198.

2. Küresel denizin keşfi böylece nakliye teknolojisi engelini bertaraf edip dünya ticaretini kolaylaştırıyordu, ama Avrupa'nın Asya ile (ve Asya-içi) ticarete rol oynayabilmesi için, Asya'ya rekabetçi şartlarla sunabileceği bir mal arzı mevcut değildi.¹⁹ Geniş üretim bölgeleri olan Hindistan, Güney Asya ve Doğu Asya'nın ise her geçen gün genişleyen bir para (gümüş) arzına ihtiyaçları vardı. Amerika'nın keşfi, Avrupalılara Asya sistemine duhul etmek için gerekli gümüş arzını sundu. Asya, genişleyen iç ekonomisi için gümüşe bu denli ihtiyaç duymasaydı, Avrupalıların Amerika keşfi fazla kazancı olmayan bir serüvene dönüşebilirdi.
3. Asya'nın büyük üretim bölgeleri arasında, kökü çok eskilere uzanan bir mübadele sistemi vardı. Mübadelede kara (kervan) yolları olduğu kadar, deniz yolu da kullanılıyordu. Asya'nın dört bir yanında *ticaret diasporaları* mevcuttu. Örneğin, onyedinci yüzyılda ve onsekizinci yüzyıl başlarında İran'da “binlerce ve belki de onbinlerce Hindli işadamlarının yaşadığı ve iş yaptığı” bilinmektedir. Bunlar Rus bölgelerine kadar uzanmakta ve (Braudel'in tabirini kullanırsak) Hind eksenli *bölgesel bir dünya-ekonomi* meydana getirmekteydiler. Onyedinci yüzyılda İngiliz ve Felemenk tüccarının tek tük boy gösterdikleri Astrahan, Volga şehirleri ve Moskova'da *Hind diasporası* egemen konumdaydı. Bu asırlarda en önemli girişimcilerin hep Avrupalı olduklarına dair yaygın kanaatin kaynağı cehaletimizden başka birşey değildir: “Şu ana kadar, Andre Vinius adlı bir Felemenk girişimcinin Rusya serüveni hakkında, onyedinci yüzyıl boyunca İran, Turan ve Rusya'daki bütün Hind tüccarı hakkında yazılanlardan daha fazlası yazılmıştır.”²⁰ Philip Curtin'in ufuk açıcı çalışması ticaret diasporalarının 5500 yıllık uzun tarihine ışık tutmakta ve Afro-Avrasya dünya-ekonomilerinin (dünya-ekonomisinin mi demeliydim?) ne denli etkin bir işleyişe sahip olduklarını göstermektedir.²¹ Çin, Ermeni, Yahudi, Arap ve Hind diasporalarının tarihi araştırıldıkça, tipik Asyalı girişimcinin Avrupalı meslektaşından hiç de farklı olmadığı anlaşılmaktadır. Filhakika, farklı olması için bir sebep de yoktur.
4. Erken modern dönemin üç büyük Müslüman idaresi (Osmanlı, Safevi ve Mughal, yani Hind-Türk) onaltı, onyedinci ve onsekizinci yüzyıllar boyunca Yakın Doğu ile Güney Asya'nın geleneksel medeniyet merkezleri arasında etkili sayılabilecek bir *Pax Islamica* oluşturmuşlardı. Bu görece güvenlik ortamı hem iç, hem dış ticareti teşvik ediydi. Onyedinci yüzyılda Rusya da bu geniş pazarın parçası olmaya

19 Om Prakash: “Introduction,” Om Prakash (ed.): *European Commercial Expansion in Early Modern Asia*, Aldershot: Variorum, 1997 içinde, s. xvii.

20 Stephen Frederic Dale: *Indian Merchants and Euroasian Trade, 1600-1750*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 1.

21 Philip D. Curtin: *Cross-Cultural Trade in World History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1984.

çalıştı ve yabancı tüccarın ülkeye yerleşmesine kapı araladı. Her din-den tüccar Akdeniz'den Çin denizine kadar neredeyse sınırsız bir hürriyet içinde ve İslam ticaret hukuku çerçevesinde ticaretini yürütebiliyordu. Goitein'in onuncu yüzyıl ortalarından onüçüncü yüzyıl ortalarına kadar Akdeniz bölgesindeki ticaret hayatı için söyledikleri erken modern dönemin genel Asya ticareti için de geçerlidir: "İnsanlar, mallar ve kitaplar Akdeniz boyunca neredeyse kısıtsız seyahat ediyordu. Bölge birçok bakımlardan bir serbest-ticaret topluluğunu andırıyordu."²² Edmund Herzig erken modern dönemin Ermenileri için aynı şeyden bahsetmektedir: "Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz limanlarından Endonezya takımadalarına kadar Ermeniler seyahat etmek ve ticaret yapmakta tamamen serbest idiler."²³

5. İslamiyetin doğuya doğru genişlemesini ve hegemonya kurmasını bütünüyle ele aldığımızda Hind Okyanusu çevresinde bir *dünya-ekonomi* oluşturduğu gerçeğiyle yüzyüze gelmekteyiz: Merkezde Hindistan, iki dinamik kutbunda ise Çin ile Orta Doğu. "Portekizlilerin bölgeye gelmesinden çok önce, Doğu Afrika ve Habeşistan'dan Arabistan, Yemen, İran, Hindistan ve Endonezya takım adalarına kadar bu bölgenin üniter bir İslamî kimlik, ayırmedici bir tarihsel kişilik kazandığı; bunların bölgeyi dünyanın en geniş kesintisiz kültür alanı haline getirdiği açıktır. Avrupa'nın onaltıncı yüzyıldaki ticarî katılımı bu süreci başka yöne çekmemiş, öyle görünüyor ki son tahlilde yeni bir artışle genişletmiştir. Akdeniz'de Latin-Hıristiyan ve Türk-İslam medeniyetleri birbirlerinden uzaklaşırken, Hind Okyanusu giderek bir İslam havzası, Arapça konuşulan bir Akdeniz haline gelmiştir."²⁴ Braudel bu bölgede bir değil üç dünya-ekonomisinin mevcut olduğunu belirtmektedir: Kızıldeniz ve Basra Körfezi üzerinden Hind Okyanusu'na bakan, Arabistan'dan Çin'e uzanan sonsuz çöller zincirini kontrol eden *İslam*; nüfuzu Hind Okyanusu boyunca doğuya ve batıya doğru genişleyen *Hind*; ve hem Asya'nın kalbine doğru uzanan büyük bir kara gücü, hem Pasifik'le sınırdaş denizleri ve ülkeleri kontrol eden bir deniz gücü olarak *Çin*. "Fakat onbeş ve onsekizinci yüzyıllar arasında, bu üçünü birden içine alan *birtek* dünya-ekonomiden söz etmemiz mümkündür."²⁵ Ortaçağ Avrupalıları için Hind Okyanusu, yoksul Batı'ya karşı büyük bir zenginlik bölgesidir. İslam fetihleri ve Orta Doğu ile yoğun ticaret sayesinde altın dinar ile gümüş dirheme dayalı *birleşik bir para sistemi* bu dünya-ekonomisinin can damarı olmuştur.

22 S. D. Goitein: *A Mediterranean Society*, Berkeley: UC Press, 1967'den Dale, *a.g.e.*, s. 11.
23 Herzig'in İsfahan Ermeni Tüccarı üzerindeki yayımlanmamış doktora tezinden Dale, *a.g.e.*, s. 11.
24 Andre Wink: *Al-Hind: The Making of the Indo-Islamic World*, Oxford: Oxford University Press, 1990, Cilt 1, s. 4.
25 Fernand Braudel: *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century, III: The Perspective of the World*, London: Fontana Press, 1984, s. 484.

6. Asya-içi ticaretin hacmi, Asya-Avrupa ticaretine kıyasla çok büyüktü. Onsekizinci yüzyıl başlarında, Hind'in en önemli ticaret şehri olan Surat'ın toplam ticareti içinde Avrupa ile ticaretin payı sekizde bir kaddı.²⁶ Çin, Hind ve hatta İran'ın Asya-içi ticarete sunduğu ihracat malları Avrupalı tarihyazımının genelde iddia ettiği gibi sadece lüks mallar değil, başat olarak kütleli ihtiyaç maddeleriydi; bunların başında çeşitli tahıllar, Hind'in Roma devirlerinden bu yana en önde gelen ihraç kalemi olan pamuklu kumaşlar, kumaş boyası, kereste ve atlar geliyordu.
7. Ticaret Müslüman Asya devletlerinin hepsinde itibarlı bir meslekti. Yöneticiler her uygun fırsatta bizzat ticaretle uğraşıyorlardı. Birçoğunun gemileri ve emtia depoları vardı. Tüccara savaş dönemlerinde bile ilişilmemesi yaygın töreler arasındaydı. Her yönetimin aynı serbestî politikasını güttüğü söylenemez pek tabii. Mesela, “mal arzı yeterince bol olan Hind-Türk (Mughal) yönetimi bir *laissez-faire* politikası benimserken, İran'da Şah Abbas bir tür devlet kapitalizmi ve merkantilizm politikası uyguluyordu.”²⁷ Mughal sarayında gece gündüz tüccar eksik olmuyordu. Orta Asya'da yarı-şehir devlet sayılabileceğimiz Hive, Buhara, Belh gibi şehirlerin geliri büyük ölçüde yerel ve transit tüccardan alınan vergilere dayanıyordu. Bölgeler arasında yeni kervan yolları açılıyor, yol güvenliğini sağlayacak tedbirler alınıyor, kervansaraylar kuruluyor ve şehirlerde açık ve kapalı çarşılar inşa ediliyordu.
8. Hind Okyanusu eksenli dünya ticaretinin ilk Avrupalı aktörleri Portekizliler oldu. Sonra Felemenk ve İngilizler. Fransızların ancak sınırlı bir başarı gösterebildiği arenada, Danimarkalılar ve İsveçliler de şanslarını denedyseler de pek başarılı olamadılar. *Başarının kaynağı Avrupalıların kültürel veya ticarî üstünlükleri değil, deniz esaslı askerî üstünlükleriydi.* Felemenk Doğu Hind Şirketi'nin (VOC) tarihini yazan tarihçi C. R. Boxer, kitabının birinci bölümünü ‘Tüccar ve Savaşçı’ diye adlandırmakta ve ilk paragrafta şunları yazmaktadır: “Asker ile tüccarı aynı kişinin şahsında birleştirmeye kalkarsan boşa kürek çekmiş olursun! Amiral Cornelis Mateliff, 4 Ocak 1608 tarihinde Bantam'da defterine böyle yazıyordu. Müttekip yarım yüzyılda Asya denizlerindeki gelişmeler amiralin yanıldığını ortaya koydu.”²⁸ Altı Holland ve iki Zeeland şirketinin birleştirilmesiyle meydana getirilen VOC'un iki kuruluş gerekçesi vardı: *Düşmanın mahvı ve anavatanın güvenliği.* VOC yarım yüzyıl içinde Asya'daki baş-

26 Ashin Das Gupta: “India and Indian Ocean in the Eighteenth Century”, *India and Indian Ocean, 1500-1800* (ed. A. Das Gupta ve M. N. Pearson), Oxford: Oxford University Press, 1987, s. 136.

27 Dale, *a.g.e.*, s. 32.

28 C. R. Boxer: *Jan Compagnie in War and Peace, 1602-1799*, Hong Kong: Heinemann Asia, 1979, s. 1.

lica denizgücü haline geldi. Daha öncesine gidersek, “Portekizlilerin Hind Okyanusu’nda Müslüman tüccarın yanısıra barış içinde ticaret yapmaya niyetleri yoktu. Asya ticaretinin önemli kalemlerini tekellerine almak, diğer malların alışverişini de yönlendirmek ve vergilendirmek istiyorlardı.”²⁹

9. Avrupalıların karşılaştığı Asya’da onaltı ve onyedinci yüzyıllar boyunca ticaretin örgütsel yapısı son derece verimli ve incelikliydi. Pazar için üretim yaygındı ve tüccar ile üreticiler arasındaki sözleşmelere dayanıyordu. Bu sözleşmelerde üretilecek malın miktarı, fiyatı ve teslimat tarihi belirtiliyordu. Bir tür fason imalat (*putting-out*) sistemiydi bu, ama tüccarın ham madde tedarik etmesi pek yaygın değildi. Son derece gelişmiş bir kredi organizasyonu, sistemin işleyişini kolaylaştırıyordu. Tüccar adamakıllı düşük faizlerle kredi temin edebiliyor, *hundi* diye bilinen kambiyo senetleri sayesinde fonlar bir yerden diğerine güvenle ve ucuz maliyetle aktarılabilirdi. Kredi ve banka sisteminin belkemiği olan sarraflar, para sisteminin işleyiş için de vazgeçilmez idiler. Devletin denetimi altındaki özel darphaneleri bunlar işletiyordu. Hind (*Mughal*) madeni parası bu sayede 200 yıl boyunca yüksek kalitesini devam ettirebildi.³⁰
10. Avrupalılar Hind ve diğer Asya tüccarını erken modern dünyanın ‘çerçileri’ (*peddlers*) olarak niteleyip küçümsemektedirler. Oysa, Doğu Hind Şirketlerini bir yana bırakırsak, Hind tüccarı Avrupalı (özellikle İtalyan) çağdaşlarına fazlasıyla benzemektedir. İrfan Habib, çerçi veya küçük sermayeli gezgin tüccar tezini irdelediği çalışmasında, prekolonyal dönemde Hind veya Asya ticaretinin batı veya orta Avrupa’daki ticaretten nasıl farklı olabileceğine şaşıtığını söylemektedir. Surat’da 17 büyük ticaret gemisiyle Molla Abdülgafur ve devlet içinde devlet sayılan Virji Vohra, Bengal’de Jagat Seths (ailesi) ve Hacı Vezid (Wazid) Doğu Hind şirketlerine taş çıkarıyorlardı.³¹ “Bazı aileler Batı dünyasındaki Fugger veya Mediciler gibi muazzam servetlere sahiptiler. Surat’da bütün bir gemi donanmasına sahip olanlar vardı. Banyan kastlarına mensup yüzlerce önemli tüccarın, gene aynı sayıda zengin veya çok zengin Müslüman tüccarın varlığını biliyoruz. Onsekizinci yüzyılda bankerler servetlerinin zirvesine ulaşmış gözüküyor-

29 Pearson, *a.g.e.*, s. 1-2.

30 Om Prakash: *European Commercial Enterprise in Pre-Colonial India* (The New Cambridge History of India, II.5), Cambridge: Cambridge University Press, 1998, s. 4.

31 Süper milyoner tüccar ve armatör Molla Abdülgafur’un Felemenklerle çetin mücadelesi için bkz. Ashin Das Gupta: *Indian Merchants and the Decline of Surat, c. 1700-1750*, New Delhi: Manohar, 1994, s. 94-133. Asya pazarlarının genel karakteristikleri ve küçük/büyük tüccar ayrımı için bkz. K. N. Chaudhuri: *The Trading World of Asia and the English East India Company, 1660-1760*, Cambridge: Cambridge University Press, 1978, 7. Bölüm: “Markets, Merchants, and the Company.”

lardı. Bunlar da, tıpkı Avrupa’da olduğu gibi, ekonomi doyuma ulaştıkça yüksek-düzeyli bankacılığa mantıklı kaymanın ürünü müydüler? Yoksa Raychaudhuri’nin ileri sürdüğü üzere, Avrupalılarla rekabet kıztıkça Asyalı işadamları gemicilik ve uzun mesafeli ticaretten finansı mı kayıyorlardı? 1715’te Jagat Seths yani ‘cihan tüccarı’ ünvanını özgün isimlerinin yerine koyan ailenin serveti muhtemelen her iki yönelişin birleşmesinden geliyordu.”³² Dale’e göre, erken modern dönemde Venedik’ten Surat’a kadar ortak bir Avrasya tüccar tipi ve *karakteristik Avrasya firması* vardı. Örneğin, Astrahan’daki Hind tüccarı son derece yüksek bir sermaye temeline sahipti ve ticaretin yanı sıra kredi işlemlerini de yürütüyordu. Maliyetleri azaltmak ve ek gümrük vergilerinden sıyrılmak amacıyla ortaklıklar ve mudarabe (*commenda*)lar kuruyorlardı. Tehlikeli kervan yollarındaysa işlerini araçlara gördürüyorlardı. Buhara, Kandehar, İsfahan gibi şehirlerde mümessil ve muhabirleri vardı. Braudel’in tipik kapitalisti kazanç temin edebildiği her alana giren sınırsız esneklikteki girişimci idiye, Astrahan Hind tüccarı aynen böyleydi. Tıpkı yukarı Volga Şehirlerindeki Rus tüccar ve Venedik, Floransa gibi Rönesans şehir-devletlerindeki İtalyan tüccar gibi.

11. Bir kolu uluslararası, diğer kolu yerel ticaret ağlarına uzanan; tarım dahil çeşitli üretim faaliyetlerini finanse eden; devlet erkaniyla ortak girişimler örgütleyen büyük kapitalist tipine Orta Doğu’nun önemli merkezlerinde de sık sık rastlıyoruz. Nelly Hanna’nın onyedinci yüzyıl Kahire’si üzerine yaptığı çalışma bunun örnekleriyle doludur. Sadece araştırmamanın kahramanı İsmail Ebu Takiyye değil, Ahmet ve Ali el-Ruwi’i kardeşler, Nureddin el-Şucaı, Osman ve Muhammed İbn Yağmur (Yağmuroğulları!), Abdülkavi ve Abdülrauf el-Kavi gibi büyük girişimciler “Fuggerler ve Welserler gibi büyük Avrupa tüccar topluluklarının (merchant houses) aşağı yukarı çağdaşydılar ve uluslararası ticaretten büyük para kazanıyorlardı.” Ebu Takiyye Kahire’deki iş merkezinden hemen hemen hiç ayrılmıyor, günlük hayatı küçük bir alan içindeki gidiş gelişlerle geçiyordu. Kudüs, Şam, Cidde/Mekke ve İstanbul gibi merkezlerde her zaman mümessilleri vardı. “Kafasında hiçbir plan olmadan şehirden şehire dolaşan; ticareti kolaylaştıran ve teminat altına alan belirli kurumlarından yoksun... gezgin tüccar elbette Mısırda’da mevcuttu, fakat bunlar tüccar hiyerarşisinin en alt eşiğinde bulunanlardı; çok daha geniş bir resmin küçük bir parçasını oluşturuyorlardı sadece.”³³ Büyük ticaret işlerinde, ehemmiyetli kabul edilen çoğu işlerin kayıt altında yapıldığını ve (biller noter sayabileceğimiz) mahkemelerce zabta alındığını; İslam dünyasının herhangi bir şehrindeki mahkeme kaydının diğer bütün şehir-

32 Braudel, *a.g.e.*, s. 519.

33 Nelly Hanna: *Making Big Money in 1600: The Life and Times of Isma’il Abu Taqiyya, Egyptian Merchant*, Syracuse: Syracuse University Press, 1998, s. 9 ve 45.

lerde de geçerli olduğunu biliyoruz. Bu durum büyük ölçekli işlemler için sağlam bir garanti temin ediyordu.

- 12 Avrupa'nın ticarî üstünlüğünün temel bir dayanağının anonim şirketler (*joint-stock companies*) olduğu söylenmektedir. İrfan Habib ise Avrupa tüccarının Asya tüccarı üzerindeki zaferinin bir büyüklük ve teknik meselesi olmadığını; şirketlerin çerçiler üzerindeki, ortak-sermayenin atomize sermaye üzerindeki, denizcilerin kara tüccarı üzerindeki zaferi olmadığını ima etmektedir. "Bu daha ziyade, aritmetik ve simsarlığın bir hal çaresi bulamayacağı silahlı savaşçıların zaferiydi."³⁴ Cebir devreye girmediği, yani Hind sularında yüzyıllardan beri süregelen müdahalesiz rekabet ortamı devam ettiği müddetçe Asya tüccarı Avrupa şirketlerinden daha rekabetçi olduğunu rahatlıkla sergileyebiliyordu. Serbest ve açık rekabetin olduğu her durumdan Asya tüccarı galip çıkıyordu. "Doğu Hind Şirketleriyle Coromandel tüccarı arasındaki rekabette, özgürlük ve istikrar söz konusu olduğu zaman ikinciler üstün çıkıyordu. Bunların maliyetleri düşüktü ve düşük kar marjlarıyla çalışabiliyorlardı. Felemenkler ancak pazarları ve ticaret yollarını kapatmak veya başkalarını belirli metaların alışverişinden uzaklaştırmak için ayırıcı tarifeler uygula(t)mak suretiyle Coromandel tüccarıyla başa çıkabiliyorlardı."³⁵ Braudel, Bengal kapitalistlerinin onsekizinci yüzyıldan sonra gün gün defterlerinin dürüldüğünü, fakat bu durumun sermaye yetersizliğinin veya girişimci beceriksizliğinin değil, İngilizlerin (ekonomi dışı) kasıtlı eylemlerinin sonucu olduğunu yazmaktadır. Felemenk-Asya ticaretinin 'kitabını yazan' Glammann, Doğu Hind Şirketlerinin Asyalılara karşı ancak deniz veya kara askerî güçlerini kullandıkları zaman başarılı olabildiklerini söylüyor.³⁶ Dale bir adım daha öteye giderek, askerî üstünlüğün bile temel mesele olmadığını, Avrupa ile Asya arasındaki kritik farkın *siyasî örgütlenmede* yattığını ileri sürmektedir. Osmanlı, Safevî ve Mughal yönetimleri, Avrupa tüccarının rekabetiyle doğrudan ilintili olmayan sebeplerle çöküşe geçince, daha önce tüccar sermayenin büyük bir rahatlıkla dolaşabildiği geniş bir coğrafyada ticaret ve sermaye birikimi giderek tehlikeli bir meşguliyet olmaya başladı. Sermaye birikimini önleyen klasik imparatorluklar değil, aksine onların yokluğu oldu.

13. Avrupa tüccarının erken modern dönemde daha üstün veya verimli muhasebe, finans veya ticaret tekniklerine sahip olduğu ileri sürülemez. Veri çokluğundan dolayı durumun böyle olduğunu söylemek

34 İrfan Habib: "Merchant Communities in Precolonial India", *The Rise of Merchant Empires* (ed. James D. Tracy), Cambridge: Cambridge University Press, 1990, s. 399.

35 Sinnappah Arasaratnam: *Merchants, Companies and Trade on the Coromandel Coast, 1650-1740*, Delhi: Oxford University Press, 1986, s. 143.

36 Kristof Glammann: *Dutch-Asiatic Trade, 1620-1740*, Kopenhagen: The Hague, 1958.

yerine, rekabet sürecini ölçü alıp, dönemin Avrupalı gözlemcilerinin tanıklıklarını hesaba katmalıyız. Bunlar esas alındığında, *Avrupalıların ticarî rekabette Asyalı rakiplerinden geride oldukları* görülmektedir (sabit maliyetleri çok yüksekti, pazar bilgilerinden yeterince haberdar değillerdi).³⁷ Onyedinci yüzyılda bile, Avrupalıların yeni ticaret veya imalat tekniklerinde Asyalılara öğretebilecekleri birşey yoktu. Her iki taraf en azından eşit düzeydeydiler.³⁸

14. Erken modern dönemin Hind (genelde Asya) tüccarının muhafazakar, başarı duygusu fazla gelişmemiş bir tip olduğuna dair görüş de kabule şayan değildir. Dale, McClelland'ın *The Achieving Society*'deki tezini ancak Asya toplulukları hakkında yüzeysel bilgisi olanların ilginç bulabileceğini söylüyor. "Asya hakkında pek az bilgiyle ekonomik gelişme konusunu irdeleyen bir üniversite öğrencisi iken McClelland'ın kitabından aşırı ölçüde etkilenmişim. İslam ve Doğu Asya kültürlerini inceleyen bir araştırmacı olarak şimdi bana batı sosyal bilim oryantalizminin klasik bir örneği olarak gözüküyor."³⁹

Hülasa, onsekizinci yüzyıl ortalarına, hatta ondokuzuncu yüzyıl başlarına kadar Avrupalı girişimci ile Asyalı girişimci (dilerseniz Avrupa kapitalizmi ile Asya kapitalizmi arasında) önemli sayılabilecek nitelik farkları yoktur. Sonunda (bazı tarihçi-sosyalbilimcilere göre, abartılmış bir mit olan) 'Sanayi Devrimi'ne yol açacak sistemik farkın ise Oryantalist eserlerde altı çizilen kültürel üstünlükle alakası yoktur.

Erken Modern Dünya Ekonomisinde Osmanlılar

Webergil kuramların iddia ve imalarının aksine, Osmanlı ekonomisi durağan, Osmanlılar da küresel ticaret ağlarının dışında değillerdi. Özellikle Braudel'in Osmanlı İmparatorluğunu sadece hegemonya mücadelesi bakımından değil, aynı zamanda iktisadî ilişkiler bakımından da Akdeniz dünyasının bütünleyici parçası olarak resmetmesinden sonra, bu büyük tarihî sosyal varlığın dünya tarihinde tuttuğu yer tarihçilerin ve sosyal bilimcilerin gündemine girdi. Siyasî olduğu kadar iktisadî bakımlardan da Osmanlılar Avrupa dramasının pasif seyircileri değil, bağımsız ve tutarlı eylemleri olan muktedir oyuncular. Osmanlı tarih çalışmalarının son çeyrek yüzyılda ortaya çıkardığı bir takım sonuçları şöyle sıralamak mümkündür:

1. Osmanlı'nın siyasî ve ekonomik kararları 'modern' Avrupa'nın oluşumundaki en büyük faktörlerin başında gelmektedir. Osmanlılar, Venedik ve onun o devirde Avrupa'ya hakim müttefiki Habsburglara karşı çetin bir mücadele verdikleri dönemde, daha önce Venedik'i

37 Sanjay Subrahmanyam: "Introduction", S. Subrahmanyam (ed.): *Merchant Networks in the Early Modern World*, Aldershot: Variorum, 1996 içinde, s. xvi.

38 Pearson, *a.g.e.*, s. 5.

39 Dale, *a.g.e.*, s. 133.

yanlarına çekmek için verdikleri imtiyazların benzerini Fransa, İngiltere ve Hollanda'ya da tanımakta tereddüt etmediler. Bu Osmanlı reorantasyonu, yükselmekte olan Batılı ulus-devletlerin başlangıçtaki merkantilist/kapitalist gelişmeleri bakımından bir dönüm noktası teşkil etti. O zamandan sonra, merkantilist genişleme peşindeki her Avrupa ülkesi Osmanlı padişahından bu gibi ekonomik imtiyazlar koparmaya baktı. Batı dünyası, en azından işin başında, yeni ipek ve pamuk sanayileri için Osmanlı imparatorluğuna bağımlıydı. Batıdaki ilk başarılı uzun mesafe şirketleri Levant şirketleriydi.⁴⁰

2. Osmanlılar onaltıncı yüzyıl dünya ticaretinde *belirleyici* bir rol oynadılar. İmparatorluğun Volga nehrinde, Akdeniz'de, Azerbaycan ve Hazar Denizi'nde, Yemen, Aden ve Diu'da, Sumatra ve Mombassa'daki girişimlerinin hepsinin ekonomik içerimleri vardı. Osmanlı askerî harekâtları iktisadî-fiskal meselelerle yakından irtibatlıydı: Tebriz-Bursa ipek yolunun, Akkerman-Lvov yolunun, İstanbul'un ihtiyacı için Karadeniz gıda ve inşaat malzemeleri kaynaklarının, Hind ticareti için Yemen ve Aden'in kontrolü gibi.
3. Osmanlılar, Portekizlilerin Hind ticareti üzerinde tam hakimiyet kurmasını engelleyen yegane siyasî/askerî güç idiler. "Mısır ve Suriye'nin fethinden başlayarak Bağdat, Basra, Aden'in fethi ve Hind Denizi'ne düzenledikleri seferlerle Osmanlılar dünya ticaret yollarındaki değişimin Yakın-Doğu üzerindeki yıkıcı etkilerini ortadan kaldırmak ve Doğu transit ticaretinin deniz yolu ile Batı'ya akmasını önlemek için yarım yüzyıl mücadele ettiler. Neticede Portekizlileri kovup Hind Okyanusu'na yerleşemediler, ama hedefleri arasında bu zaten yoktu. Transit ticaretini tekrar Yakın-Doğu'ya yöneltmekte ise büyük ölçüde başarılı oldular."⁴¹ Güneyde Portekize karşı bu başarılı mücadelelerini, kuzeyde Don-Volga cephesinde Ruslara karşı da sürdürdüler. Her iki yanda da tam bir başarı kazanamasalar da, Rusların da, Portekizlilerin de hesaplarını alt üst ettiler ve meydanı onlara bırakmadılar.
4. Osmanlılar verdikleri kapitülasyonlar karşılığında kendi tebaalarının dışarıda korunmasını teminat altına almayı, bu yolla iktisadî bir avantaj elde etmeyi ihmal etmiyorlardı. Özellikle gayrimüslim Osmanlılar (Yahudi, Ermeni, Rum ve Slavlar) bundan istifadeyle daha onbeşinci yüzyılda Venedik, Ancona ve Lvov'da tüccar kolonileri kurmuşlardı. Dışarıdaki Osmanlı kolonileri Müslüman Türkleri ve hatta İranlıları

40 Halil İnalçık ve Donald Quataert: "General Introduction," İnalçık ve Quataert (ed.): *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994 içinde, s. 3.

41 Mehmet Genç: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken, 2000, s. 209-10. Osmanlı-Portekiz mücadelelerinin tarihi için bkz. Salih Özbaran: *The Ottoman Response to European Expansion*, İstanbul: ISIS Press, 1994.

- da içeriyordu. Onaltıncı yüzyılın ikinci yarısında Venedik'teki Müslüman kolonisi öylesine büyümüşü ki 1592'de kendi *fondaco dei Turchi*'lerine bile sahiptiler.⁴²
5. İmparatorluk-içi ticaret de, son devirlerinde bile, İmparatorluğun ekonomik hayatında hayati bir rol oynuyordu. Marx ve Weber paradigmalarının aksine, Osmanlı köyü şehirden bağımsız, kendine-yeterli bir sosyal entite değildi. Çok erken bir dönemden beri para ekonomisi Osmanlı dünyasında gayet yaygındı. “Kasaba ve kentlerin içinde ve çevrelerinde küçük ölçekli, ancak yoğun kredi ağları ilişkileri geliyordu. Zanaatkarların, tüccarın yanısıra, köylüler ve göçerler de para kullanıyorlardı.”⁴³ Osmanlı sosyal sisteminde tüccar, köylülerin, esnafın ve hatta bir kısım askerî zümre mensubunun da üstünde bir itibara sahipti. Batıdaki merkantilist politikalarından farklı olarak, Osmanlılar ticareti kendi başına bir amaç olarak değil, halkın refahı yolunda bir araç olarak görüyorlardı.⁴⁴
6. Tüccar devletten kasıt, birikmiş servetinin bir kısmını kâr amaçlı ticarî girişimlere yatıran; elit askerî zümreleri de bu şekilde davranan; ticaret gelirleri için başka devletlerle bilinçli olarak rekabete girişen; dış siyasetini kolonizasyon ve tarımsal gelir temininden ziyade, ticarî gelir kaynaklarının denetimini elde etmek maksadına matuf olarak biçimlendiren devlet ise, Osmanlı devleti iktisadî niyetleri bariz bir tüccar devlet idi! Osmanlı donanmasının gelişimi, onaltıncı yüzyıl güçler dengesinin biçimlendirilmesi bakımından çok önemli bir faktördü. Osmanlılar Avrasya ticaret modellerinin mirasçısıydılar.⁴⁵
7. Osmanlı imalat sanayinin yerel ve uluslararası şartlara başarıyla intibak eden bir iç dinamiği vardı. Tıpkı erken modern Hind ve Çin ekonomileri gibi, Osmanlı ekonomisi de daha önceleri varsayılandan çok daha dinamik bir yapıdaydı; dış talebin ortaya çıkardığı meydanokumalara başarıyla cevap veriyordu. Mesela, Bursa sanayii bir yandan kâr baskısının, diğer yandan emek arzındaki yetersizliğin zorluklarına rağmen, ayakta kalabiliyordu. Bu, Osmanlı imalatçılarının pek edilgen olmadıklarını, kapitalist dünya-ekonomiye ‘eklemlenme’ tezinin eski versiyonlarının ileri sürdüğünden çok daha yüksek bir intibak yeteneğine sahip olduklarını göstermektedir.⁴⁶

42 İnalcık, *a.g.e.*, s. 189. Bu konuda çarpıcı bir araştırma için bkz. Cemal Kafadar: “A Death in Venice (1575): Anatolian Muslim Merchants Trading in Serenissima”, *Journal of Turkish Studies*, Vol. X, 1986, s. 191-218.

43 Şevket Pamuk: *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, İstanbul: Tarih Vakfı, 1999, s. vii.

44 Genç, *a.g.e.*, s. 205.

45 Palmira Brummett: *Ottoman Seapower and Levantine Diplomacy in the Age of Discovery*, Albany: SUNY Press, 1994, s. 4-5.

46 Suraiya Faroqhi: *Making a Living in the Ottoman Lands, 1480 to 1820*, İstanbul: ISIS Press, 1995, s. 142.

8. Osmanlı imalat sanayiinin Avrupa rekabeti karşısında ‘çöküşü’ de problemleri bir görüştür. Bu konudaki en yetkin araştırmacılardan biri olan Donald Quataert, kitabının sonuç bölümüne ‘Çöküşün Çöküşü’ altbaşlığını uygun görüyor! “(Ondokuzuncu yüzyılda) Avrupa imalatı tarafından alaşağı edilen bir Osmanlı dünyası karşısında değiliz. Vakti, büyük ölçüde mekanize-olmayan örgütlenme biçimlerine dayalı, şehirlerde ve köylerde kurulu yaygın ve güçlü sanayi faaliyetleri her yerde kendilerini göstermektedir.”⁴⁷
9. Osmanlı ahalisinin ticarî/sınai işyapma kabiliyetlerine dair son iki yüzyılda geliştirilmiş Oryantalist tezler çoğunlukla hurafeden ibarettir. Bernard Lewis, modern Türkiye’nin doğuşunu incelediği eserinde Türklerin sadece dört mesleğe aşina olduklarını söylüyor: Memurluk, savaş, din ve tarım. Bu, ‘Aryan Model’in yirminci yüzyıla yansımalarıdır. 1840’lardan itibaren Avrupa için yeni bir tarih yazan Grekofiller, daha önceki yüzyıllarda Osmanlı mülkünü dolaşan son derece tarafsız gözlemlerde bulunan seyyahların aksine, (onların gözlemlerini bile kasıtlı biçimde çarpıtıp) Osmanlı mülkündeki meslekî uzmanlaşmayı tamamen gayrimüslim tebaanın lehine yorumladılar. “Çoğu ondokuzuncu asır gözlemcileri sadece İstanbul, İzmir ve belki Selanik’i dolaşan, oradan İmparatorluğun her yanı ve bütün devirleri için hayali genellemeler yaptılar.”⁴⁸ Oysa onsekiz ve ondokuzuncu yüzyıllarda bile, genel olarak Avrupa ile yapılan ticaret giderek gayrimüslimlerin eline geçerken; İran, Suriye ve Hind ticareti ve İmparatorluk-içi ticaret müslüman tüccarın elinde kalmaya devam etti.
10. Osmanlı hükümeti, en azından kendi savunma ve savaş ihtiyacı için gerekli ürünleri hasıl edecek olan sanayi hamlelerinden uzak durmadı. Edward Clark, 1840’ların bu bağlamda hakiki bir Osmanlı sanayi devrimi ümidi oluşturduğunu söylemektedir. 1930’larda Atatürk Türkiye’sinin giriştiği devletçi sanayileşme hamlesinin kökleri 1840’ların sanayileşme çabalarında yatmaktadır.⁴⁹ Aynı yıllarda özel teşebbüsün fabrika kurması da özendirildi, çeşitli kolaylıklar ve teşvikler sağlandı. Fakat vergi hususunda herhangi bir taviz verilmedi! Kamu ve özel teşebbüsleri yabancı rekabetine karşı koruma yolunda hiçbir ilave gümrük vergisi uygulanmadı. “İthal gümrüklerinin yükseltilmesi tarzında bir koruma düşüncesi zihinlerde yoktur. Oldukça şümulü görünen bu sanayileşme hamlesinin arkasında klasik dönemin fiskalist ve pro-

47 Donald Quataert: *Ottoman Manufacturing in the Age of Industrial Revolution*, Cambridge: Cambridge University Press, 1993, s. 161.

48 Edward C. Clark: *The Emergence of Textile Manufacturing Entrepreneurs in Turkey, 1804-1968*, Princeton University, May 1969. Yayımlanmamış doktora tezi.

49 Edward C. Clark: “The Ottoman Industrial Revolution”, *International Journal of Middle Eastern Studies*, 5, 1974, s. 65-76.

vizyonist anlayışında henüz değişmenin söz konusu olmadığı açıkça anlaşılıyor.”⁵⁰

11. Osmanlı imalat sektörünün rekabet gücünü azaltan en önemli faktörlerden biri, kaliteden taviz verilmemesiydi! “Orta Doğu üreticileri umumiyetle kalitesi son derece yüksek mallar üretip, sonra bunları mütenasip fiyatla satıyorlardı. Özellikle ilk dönemlerde, yabancıların rekabetine cevap verebilmek için fiyat kırmaları demek, standartları düşürmek demektir. Bazı Osmanlı imalatçıları bu gerçeğin farkına varamadı ve altta kaldılar. Bir kısmı da modanın Batılı tarzlarla hızla kaymasını takip edemediler.”⁵¹
12. Osmanlı sisteminde sanayileşmeyi finanse edecek malî yapıların gelişme imkanı bulamadığı tezi de gözden geçirilmek zorundadır. Osmanlı şehirlerine bakıp da Avrupa’daki finans kurumlarına benzer yapılar görmeyince hemen hüküm vermek hatalıdır. Ekonominin ihtiyacı olan finans kaynaklarının büyük ölçüde ortaklıklar ve para vakıfları sayesinde temin edildiği bir vakadır. Mesela, onyedinci yüzyıl başlarında İstanbul’dan bile daha faal bir uluslararası ticaret merkezi olan Bursa’da ipek tüccarının sermayesi esas olarak “birçok küçük yatırımcının ortaklığı ile” teşekkül ediyordu. Hukuk dilinde tevkil diye anılan bu yöntemle ticaret misyonları oluşturuluyor ve İran-Bursa ipek ticareti muazzam boyutlara yükseliyordu.⁵²

Diğer önemli finans kaynağı ise para vakıfları idi. Vakıfların Osmanlı malî sistemi içinde ağırlıklı bir yer tuttuğuna şüphe yoktur. Vakıf gelirlerine ait tahminler, devlet bütçesinin beşte birinden yarısına kadar uzanmaktadır. Kanunî devrinde (1520-1566) sadece Üsküdar’da faaliyet gösteren para vakıflarının sayısı 150’yi bulmaktadır.⁵³ Onyedinci yüzyıl başlarında Bursa’daki para vakıflarının sayısı ise 350 olarak tahmin edilmektedir.⁵⁴ Bunların uyguladığı ve şer’î hile yoluyla meşrulaştırılan faiz oranı yüzde 10 dolaylarında seyretmektedir. (Uluslararası ticarete görece daha az dahil olan Kayseri’deyse yüzde 20 dolaylarında!⁵⁵) Bununla beraber, Osmanlı sisteminin faizleri Avrupa’daki kadar aşağı çekemediği, dolayısıyla uzun vadeli/büyük ölçekli girişimlere destek olamadığı ileri sürülebilir. Issawi’ye göre, büyük-ölçekli finans ve borsa kurumlarının oluşmaması ekonomideki

50 Mehmet Genç: “19. Yüzyılda Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Klasik Prensiplerindeki Değişmeler,” *Divân İlmi Araştırmalar*, 6, 1999/1, s. 1-8.

51 Quataert: *Ottoman Manufacturing*, s. 162.

52 Haim Gerber: *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem: The Hebrew University, 1988, s. 118.

53 Tahsin Özcan: *Kanuni Dönemi Üsküdar Para Vakıfları*, İstanbul: M. Ü. Sos. Bil. Ens. Yayınlanmamış Doktora tezi, 1997.

54 Gerber, *a.g.e.*, s. 151.

55 Ronald C. Jennings: “Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records”, *JESHO* 16, 1973, s. 168-216.

gerçek faiz oranını çok yüksek seviyede tutuyordu. “Mesela, onaltı ve onyedinci yüzyıllarda Avrupa’da bu tür kurumların gelişmesi faiz oranlarını onyedinci yüzyıl ortalarında İngiltere’de yüzde 6, Hollanda’da yüzde 4, Cenova’daysa yüzde 1.5’a kadar indirmişti. Oysa riba yaşağına rağmen, Osmanlı sarraflarının uyguladığı yıllık faizler yüzde 25-30’un altına pek inmiyordu.”⁵⁶ Ondokuzuncu yüzyıldaki bankacılık girişimleri ise büyük ölçüde yabancıların yönlendirmesiyle gerçekleşti ve sanayiye finanse etmekten uzak kaldı.

Çin Tecrübesi: Büyük Uzaklaşmanın Esrarı

Standart bir dünya iktisat tarihinin Çin bölümü aşağı yukarı şöyle başlar: Çin, medeniyetler arasında en kendine-yeterli gelişmeleri sağlayandır. Miladî 1000 yıllarında pirinçte çifte hasat dönemine geçebilen; tarımda verimliliği, şehirleşmeyi ve çeşitli zanaatları çok erken evrelerde gerçekleştiren; ipek kumaş imaline başlayıp kara ve deniz yoluyla Roma imparatorluğına kadar pazarlayabilen... bir medeniyet. Porselen, kağıt ve matbaanın da bir Çin icadı olduğunu söylemeye gerek yok. Şarılman ilk gümüş paraları darbettiğinde Çinliler kağıt para kullanımına geçmişlerdi bile. Geliştirdikleri manyetik pusula, Araplar vasıtasıyla Batı dünyasına ulaştı. Genellersek, Çinliler Batı’dan çok önce yüksek bir bilimsel ve teknik gelişme düzeyine ulaşmışlardı.⁵⁷

Bu gelişmenin motoru ticaretti, bilhassa deniz yoluyla ticaret. Çin’in sahil şeridi yerli tüccar toplulukları ve yabancı tüccar kolonileriyle kaynıyordu. Onikinci yüzyıl başlarında bir İmparator fermanı şöyle diyordu: “Deniz ticaretinden elde edilen kazanç çok büyüktür. İyi idare edilirse milyonlara ulaşabilir. Halkı vergilemekten daha iyi değil midir bu?”⁵⁸ Tarihçi McNeill, İmparator ne söylediğini gayet iyi biliyordu diyor, zira işbu miladî 1137 yılında hükümet gelirlerinin *beşte biri* deniz ticaretinden kesilen vergilerden oluşuyordu.

Onbeşinci yüzyıl başlarında, deniz yoluyla bütün milletlere hükümranlığını kabul ettirmek Çin yönetimi için neredeyse fikr-i sabit haline geldi. Ünlü devşirme amiral Çeng Ho komutasındaki “hazine gemiler” 1405-1433 arasında Batı’ya doğru tam yedi destansı sefer düzenlediler. Aynı yüzyılın sonlarında Hind’e ulaşan Vasco da Gama’nın en büyük gemisi 300 tonluk iken, Ho’nun gemileri 1500 tona ulaşıyordu. Çin donanması gemilerin büyüklüğü ve çokluğunun yanısıra, adam ve silah sayısı ve niteliği bakımından da çok üstündü. Afrika’nın doğu kıyılarına kadar gelen ve

56 Charles Issawi: “The Economic Legacy”, *Imperial Legacy: The Ottoman Imp-
rint on the Balkans and the Middle East*, L. Carl Brown (ed.), New York: Co-
lumbia University Press, 1996, s. 233.

57 Rondo Cameron: *A Concise Economic History of the World*, Oxford: Oxford
University Press, 1997, s. 83.

58 William H. McNeill: *The Pursuit of Power*, Chicago: The University of Chica-
go Press, 1982, s. 41.

aylar süren seyahat boyunca altmışa yakın siyasî birimi Çin'in haraç-ticaret sistemine çeken/ıcbar eden bu seferler onbeşinci yüzyıl ortalarında siyasî/bürokratik sebeplerle kesilmeseydi, muhtemelen Portekizlilerden çok önce Ümit Burnu'nu dolaşıp Avrupa (ve belki Amerika)ya ulaşanlar Çinliler olacaktı.⁵⁹

Denizlerden geriçekiliş başka bir önemli ekonomik kararla aşağı yukarı çaktı: Gümüş para sistemine geçiş. Gerçi gümüş daha önceleri de kullanılıyordu, fakat kağıt para sisteminin yerleşmesi için zaman zaman yasaklanıyor ve halkın (daha doğrusu tüccarın) elindeki gümüş paralar (nominal değerinin çok çok altındaki) kağıt paralarla değiştiriliyordu. Sonunda gümüş devlet buyruğuna galebe çaldı ve hükümet bir kısım vergileri gümüş para cinsinden toplamaya başladı.⁶⁰ Çin gibi muazzam bir üretim bölgesinin, gümüş madenine sahip olmadan gümüşe dayalı bir para sistemine geçmesi sıradan bir olay sayılmamalıdır. Sadece Çin'in değil, Avrupa'nın, hatta Amerika kıtasının kaderinde büyük etki yaratacak tarihî bir karardı bu. Artık yaklaşık dört yüzyıl boyunca Doğu'dan Batı'ya mal; Batı'dan Doğu'ya ise gümüş akacaktı.

Erken modern dönem boyunca ister Ming (1368-1644), ister Ch'ing (1644-1911) hanedanına bağlı Çin yönetimlerinin ticarete ve bilhassa deniz ticaretine bakışı şüpheli bir tedirginlikle malül oldu. Zaman zaman ticaret yasaklandı veya büyük ölçüde kısıtlandı, ama çok geçmeden bunun hem yararsız, hem de imkansız olduğu farkedildi.⁶¹ Ancak, bu kararsız hükümet politikalarına rağmen sahil tüccarı serpilip gelişmeye devam etti, örneği az görülür örgütlü tüccar toplulukları oluştu. Amoy tüccar ağı (1683-1735) buna iyi bir örnektir. "Bol kazançlı deniz ticareti için gemi sahipliği güney Fukienliler için bir yatırım biçimi ve zengin olmanın en iyi yollarından biri sayılıyordu."⁶² Dahildeki ticaret de muazzam boyutlardaydı. Ayrıca Çin, bölgedeki birçok devleti kendisiyle bir tür zorunlu ticaret sayabileceğimiz haraç-ticaret sistemine mecbur etmişti. Bu sayede 'çevreden merkeze' ciddi bir değer aktarımının sağlandığı söylenebilir. Nitekim Japonya'nın onyedinci yüzyıl ortalarına doğru kapılarını dış dünyaya

59 *A.g.e.*, s. 45. "Çin hükümeti 1436 yılında büyük gemi yapımını yasakladı. Denizlerden geri çekiliş kısmen bürokratik karakterliydi. Çeng Ho (muhtemelen Moğol menşeli) bir Müslümandı. Bu durum onun deniz aşırı seferlerine yabancı bir koku veriyor, Konfüçyen Çin bürokratları ise yabancı olan şeylere güvensizlik duyuyorlardı."

60 Çin para tarihi için vazgeçilmez bir kaynak olarak bkz. Richard von Glahn: *Fortune of Fortune: Money and Monetary Policy in China, 1000-1700*, Berkeley: University of California Press, 1996.

61 Erken modern Çin yönetiminin ticarî/endüstriyel faaliyetler karşısındaki mütereddit ve dalgalı politikası için bkz. Wang Sizhi: "China", *History of Humanity, Volume V: From the Sixteenth to the Eighteenth Century*, ed. Peter Burke ve Halil İnalçık, New York: UNESCO + Routledge, 1999, s. 323-25.

62 Ng Chin-Keong: *Trade and Society: The Amoy Network on the China Coast, 1683-1735*, Kent Ridge, Singapore: Singapore University Press, s. 153.

kapatması, henüz bu bölgede esamesi okunmayan Batı dünyasına karşı bir tepki değil, Çin'e karşı uygulanan bir tür ithal-ikamesi politikasıydı.

Ticari faaliyetler Çin'de şehirleşmeyi hızlandırıyor, Weber ve şakirtlerinin temelsiz iddialarının aksine bir tür şehir 'burjuvazisi' geliyordu. Bunlar despotik bir bürokrasinin tutsağı değil, hatırı sayılır bir özerklik alanı olan etkili ekonomik oyuncular.⁶³ Weber'in çok eksik ve metodolojik bakımdan kusurlu kaynaklara dayanarak yaklaşık yüz yıl önce yaptığı değerlendirmeleri bugün ciddiye almak mümkün değildir. Batı'nın ondokuzuncu yüzyıl ortalarında Çin'e askerî üstünlük sağlamış olması ve bunu ekonomik kazançta dönüştürmesi, geriye doğru tüm Çin iktisat tarihini buluşma anındaki manzaraya göre değerlendirmemizi haklılaştırır.

Hakikat, tıpkı Osmanlı ekonomisi gibi Çin ekonomisinin de onsekizinci yüzyıl sonlarına doğru belirginlik kazanan *Sanayi Devrimi* karşısında giderek çaresizleştiği açıktır. Her ne kadar ondokuzuncu yüzyıl başlarına kadar Avrupa ile Avrupa-dışı ekonomiler (özellikle Osmanlı, Çin ve Hind) arasında, sonradan olduğu varsayılan büyük farklar yok idiyse de, onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren büyük sanayileşme hamlesi etkisini Avrupa dışına taşımaya başlamış ve ondokuzuncu yüzyıl başlarında bariz farklar ortaya çıkarılmıştı. Avrupa-dışı ekonomilerin son iki yüzyıldaki çabası, büyük ölçüde Avrupa kapitalizmine intibak arayışlarından ibarettir. Öyle görünüyor ki, bu arayışta ilk ve tek 'başarı hikayesi' Japonlara aittir. Çin, Hind ve Türkiye'nin atılımları çeşitli nedenlerle ancak kısmî neticelelere ulaşmıştır. Dolayısıyla, yapılacak değerlendirmelere Japonya'yı ilave etmek kaçınılmaz olmaktadır. Çin üzerine son üç yılda yazılmış iki önemli çalışmadan hareketle, erken modern dönemden sanayi kapitalizmine geçiş (ve geçemeyiş)in karşılaştırmalı bir muhasebesini yapmaya çalışalım.

Roy Bin Wong'un eseri Avrupamerkezci yaklaşımlara A. Gunder Frank'inki gibi radikal değil, mutedil bir karşı çıkıştır. Ona göre erken modern dönemde Çin'de ve Avrupa'da benzer ekonomik-politik problemlere farklı çözümler bulundu. Bunları birtek Avrupa modeline indirgemek haksız ve gayriilmî olur. Bu dönemde Çin ve Avrupa nazik bir nüfus/kaynak dengesinin mevcut olduğu benzer ekonomik durumda işliyorlardı. Her iki bölge de aynı Smithyen dinamiğe tabiydi: Pazarların yaygınlaşmasıyla ortaya çıkan yüksek derecedeki bir işbölümü sayesinde ekonomik büyüme sağlıyorlardı. Her iki bölge de 1400-1800 arasında mütevazi ekonomik ve demografik büyüme hadleri gerçekleştirdi. Fakat Avrupa bahsinde, şu dört gelişmeden ötürü ekonomi Smithyen dinamiğin ötesine geçti:

1. Denizaşırı kaynakların ele geçirilmesi.
2. Cansız güç kaynaklarının kullanımı.
3. Uzmanlaşmış finans kurumlarının varlığı.

63 William T. Rowe: *Hankow: Commerce and Society in a Chinese City, 1796-1889*, Stanford: Stanford University Press, 1984, özellikle giriş bölümü: "Avrupa ve Çin tarihinde şehirler".

4. Yoğun teknolojik değişim patlaması.⁶⁴

Avrupa'nın "Smithyen dinamiğin ötesine geçmesini" bu faktörlere bağlamak mantıken geçerli gözükse bile, yeterli değildir. En az bir Avrupa-dışı toplumda benzer faktörlerin aynı sonucu doğurduklarını göstermemiz gerekir. Wong, Japonya üzerinde hiç durmuyor; belki bir Çinli olarak gururuna yediremiyor. Oysa modern Avrupa'dan söz ettiğimizde, öncelikle coğrafi bakımdan Japonya'dan farklı gözükmeyen Hollanda ve İngiltere'den söz ediyoruzdur. Bu bakımdan, ileri sürdüğü kriterleri Çin'in yanıbaşındaki Japonya'ya uygulamamızda yarar var.

1. Japonya'da ülkedışı kaynakların ele geçirilmesi ihtiyacını onsekizinci yüzyıl boyunca yönetime sunan stratejistler hiç eksik olmadı. Honda Toşiaki (1744-1821), Japonların dış ticarete açılmalarını ve dört zaruri ihtiyacı gidermek için bütün imkanlarını seferber etmelerini gerekli görüyordu. *Hükümete Gizli Plan* başlıklı layihasında bu dört zaruri kalemi şöyle sıralıyordu: Barut, metaller, gemicilik ve kolonizasyon. "Hollanda ve İngiltere gibi iki küçük ülke nasıl bu kadar gelişebilmişlerdi? Dünyanın yarısı Ruslara aitti ve Rusya bütün bunları Çariçe Katerina'nın bilgeliği sayesinde elde etmişti."⁶⁵ Benzer görüşlerin daha önce Yokoi Şonan tarafından da savunulduğunu biliyoruz. Japonya'nın sanayi toplumuna geçişinde Tayvan ve Kore gibi ülkeleri sömürgeleştirmesi belirgin bir rol oynadı.
2. Cansız güç kaynaklarının sanayileşme sürecinde kullanımı bakımından Japonya'yı diğer Avrupa-dışı ülkeler arasında farkedilebilir bir konumda görmekteyiz. Önceki dönemler için fazla veriye ulaşmasak da, ondokuzuncu yüzyıl sonlarında ulaşılan nokta bize öncesi için de kısmi bir fikir verebilir. "1890'a gelindiğinde tüm sanayilerde kullanılan enerjinin yüzde 87'si buhar motorları ve buhar türbinlerinden elde edilmekteydi. Müteakip onyılı elektrik enerjisi öne çıktı; 1909 yılında makine sanayiinin enerji ihtiyacının yüzde 40'ı elektrikten sağlanıyordu."⁶⁶
3. Wong'un Çin bağlamında eksikliğini en fazla öne çıkardığı sorunlardan biri de finansmandır. Japonların bu alandaki atılımları akılalmaz boyutlarda oldu. Eski imtiyazları karşılığında kendilerine devlet bonoları verilen yüksek samuraylar, sanayi şirketlerinin yanısıra bankalara da ortak ve yönetici olmaya teşvik edildiler. Onbeş yıl içinde (1868-1883) kurulan kamu bankalarının sayısı 153'e, özel bankaların sayısı ise 204'e ulaştı.⁶⁷ Bu kurumların sanayi girişimlerine olduğu kadar, ihracat ve ithalat faaliyetlerine katkısı muazzam oldu.

64 R. Bin Wong: *China Transformed: Historical Change and the Limits of European Experience*, Ithaca: Cornell University Press, 1997.

65 Donald Keene: *The Japanese Discovery of Europe, 1720-1830*, Stanford: Stanford University Press, 1969, s. 107.

66 Ian Inkster: "Meiji Economic Development in Perspective", *The Industrialization of Japan*, ed. W. J. Macpherson, Oxford: Blackwell, 1994, s. 154.

67 Johannes Hirschmeier: *The Origins of Entrepreneurship in Meiji Japan*, Cambridge: Harvard University Press, 1964, s. 57.

4. Japonya’da yoğun teknolojik dönüşümün devlet güdümünde Batı’dan teknoloji transferi yoluyla sağlandığı hemen akla gelir. Bir yanda devletin, diğer yanda eski seçkinler sınıfının (*samuray*) Batı teknolojisinin ithali ve sağlam bir Japon sanayileşmesinin temelini atılmasında büyük katkıları olduğu doğrudur. Fakat tüccar ve zanaatçı sınıflarla bunların oluşturduğu küçük *yerel* birlikler olmasaydı, sadece ithal bilgi ve makinelerle sanayileşme gerçekleşemezdi. Japon sanayi devrimi ithal teknolojilerden ziyade, Tokugawa döneminde geliştirilmiş tekniklerin yeni ortamda daha hızlı ilerletilmesine dayanıyordu. Yani yukarıdan değil ‘aşağıdan’ gerçekleştirildi. “İthal teknoloji ancak yerel faktörlerle uyumlu hale getirilirse işleyebilir. Japonya’da teknolojik modernleşme Batı dünyasından toptan teknoloji transferi sayesinde değil, Japon girişimci ve zanaatçılarının mevcut ekonomik yapıya uyan *orta teknolojiler* geliştirmeleri sayesinde mümkün oldu. Bu orta teknik veya teknolojiler hükümetin teknoloji politikasının ürünü değil, ülkedeki piyasa şartlarına verilen rasyonel cevaplardı.”⁶⁸

Kenneth Pomeranz ise, iktisadî gelişme bakımından Batı Avrupa’nın ondokuzuncu yüzyıla doğru Çin’den ve diğer bölgelerden giderek uzaklaşmasını iki temel faktörle açıklıyor: Kömür ve sömürü. O da Wong gibi 1800’e gelinceye kadar Batı Avrupa ile başta Çin olmak üzere birçok bölge arasında hatırı sayılır bir ekonomik gelişme farkının olmadığını düşünüyor.⁶⁹ Görüşlerini birkaç başlık altında özetlemeye çalışalım:

1. Ondokuzuncu yüzyıla gelinceye kadar, en ileri Çin bölgeleri hayat standardı (özellikle hayat standardının en önemli göstergesi olan ömür süresi), kişi başına tahıl ve şeker tüketiminden sağlanan kalori miktarı, ev ve giyim eşyası; kıtlıklara karşı tahıl ve gıda maddeleri depolama ve dağıtım, uzun mesafeli tahıl ticareti (Baltık tahıl ticaretinin çok çok üzerinde), kumaş imalatı ve tekstil işçilerinin geliri; ekonominin ve bilhassa tarımın ticarileşmesi gibi hususlarda Avrupa’nın önündeydiler. Onyed-onsekizinci yüzyıl Çin’i, ayrıca Japonya’sı ve bazı bakımlardan Güneydoğu Asya ve Hind’i Avrupa’dan daha geliştirmiş idiler. Batı Avrupa’yı, hatta tüm Avrupa’yı Çin ile değil, Çin’in bir tek bölgesiyle karşılaştırmalıyız, mesela Yangze Ovası.
2. Sanayileşmenin arefesinde hakikatte birbirinden bağımsız birimler arasında farklar vehmetmek yerine, bu farkları yaratan önceden mevcut bağlantıların önemini anlamaya çalışmalıyız. Bunların başında ekolojik ve girdi tasarruf (ve ikame) edici gelişmeler gelmektedir. Sanayileşme öncesi büyümenin ekolojik tahribatı hem Çin’i, hem Avrupa’yı etkilemiş, ormanlarını (dolayısıyla odun arzını) azaltmış,

68 Tessa Morris-Suzuki: *The Technological Transformation of Japan: From the Seventeenth to the Twenty-first Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, s. 86. (Vurgu bana ait. M. Ö.)

69 Kenneth Pomeranz: *The Great Divergence: Europe, China, and the Making of the Modern World Economy*, Princeton: Princeton University Press, 2000.

özellikle bir alternatif olan kömüre karşı bunların fırsat maliyetlerini (fiyatlarını) yükseltmişti. Britanya’da kömür yatakları potansiyel sanayi merkezlerinin yanbaşıdayken, Çin’de kömür yatakları sahilden ve sanayi merkezlerinden o kadar uzaktaydı ki kullanımlarını ekonomik olmaktan çıkarıyordu. Dolayısıyla, İngiltere’de kömürün sürüklediği sanayileşme hamlesi Çin’de ve görece kömürsüz Hind’de gerçekleşmedi.

3. Avrupa ve özellikle İngiltere deniz aşırı kolonilerinden muazzam kazançlar elde etti. Şeker/köle plantasyonlarından neredeyse bedava ithal edilen kaloriler, bunların Avrupa’da yüksek maliyetli üretimlerini gereksiz kıldı. Amerikan kerestesinin kullanımı Avrupa’da ve özellikle İngiltere’de ağaç kesme ve böylece odun ve yakıtı daha kıt hale getirme ihtiyacını azalttı. Hind’den pamuklu kumaş ithali de aynı işe yaradı: Pamuklular yünlü kumaşların yerini tutmadıysa da, yün talebini azalttı, böylece daha fazla çitleme ve ormansızlaştırma gerektiren koyun besleme ihtiyacını hafifletti. Avrupa pamuklularının bedelini nasıl mı ödedi? Münhasıran Amerikan kolonilerinden düşük maliyetle temin ettiği gümüşle.

Kibir Yerine Diyalog

Buraya kadar kuşbakışı özetlemeye çalıştığımız ‘erken modern dönem’ değerlendirmeleri bize kapitalizmin, modernliğin, modern dünya-sistemin nasıl oluştuğu; Avrupa ile diğer bölgeler, özellikle Asya arasında oluşan uçurumun nasıl ve özellikle *ne zaman* meydana geldiği; Avrupa’yı ‘yükselten’ faktörlerin yapısal mı, konjonktürel mi olduğu hususunda tam ikna edici bir açıklama sunuyor mu? Henüz değil. Ama eski Oryantalist mitlere kesinlikle geri dönülemeyeceği de gün gibi ortada. Otuz yıl kadar önce David Landes’in *Prometheus Unbound*’u tartışılabiliyordu; son eseri *The Wealth and Poverty of Nations*’ın okunacağını sanmıyorum. Oryantalizmi yenilemek yerine, yeni (hakiki) bir sosyal bilimin geliştirilmesine omuz vermek zorundayız.

Bugün ne Çin, ne Hind, ne de Osmanlı ekonomik sistemleri hakkındaki bilgilerimiz büyük nazarî inşalara elveriyor. Daha önemlisi, mesele ‘Doğu’dan bir anti-Weber çıkarmak değildir. Oryantalizmin karşısına bir tür Oksidantalizm ile çıkmak; Avrupamerkezciliğin yerine Çin-, Hind-veya Osmanlı-merkezciliği ikame etmek bilim değil, tekebbür. Asya iktisaden ‘yükselirken’, Avrupa’nın hatasına düşmemelidir. Küçülen ve nazikleşen dünyamız peşpeşe iki büyük hatayı kaldıramayabilir! Yeni sosyal bilim-merkezciliğin değil, hakiki küresel diyalogun eseri olmalıdır.

İbn Haldun, altı yüzyıl önce bize siyasetin çarpıtmadığı bir sosyal bilimin ana çerçevesini sunmuştu. Bir ontoloji, bir toplum metafiziği olan umran ilmi sayesinde “o güne kadar farkedilmeyen tarihî-toplumsal varlık alanını” keşfediyorduk. Bu bakımdan umran ilmi “tarihin olduğu ka-

dar felsefenin de bir bölümüydü”.⁷⁰ Büyük eseri *Mukaddime*, aslında kapsamlı bir dünya tarihinin girişinden ibaretti. Asıl eserin adı *Kitabü'l-İber* idi. Bir yorumcuya göre, *iber* bir şeyin dışından içine geçmek demekti.⁷¹ Tunuslu bilgin, gerçeğin dıştan değil içten anlaşılabilirliğini dile getiriyordu. Bu bakımdan tarih (sosyal bilim) ile felsefe (dolayısıyla tüm tabiat bilimleri) arasında yapılan ayırımlar, gerçeğin anlaşılmasını imkansızlaştıran duvarlardı.

Hegel, Newton'ın çocuğuydu. Klasik (Newtoniyen) bilimin ideali “zamanı, hafızayı, tarihi” kapı dışarı etmektir. Tabiat (madde!) ancak bu yolla anlaşılabilir, yani kontrol altına alınabilirdi. Yeni bilimin ideali kontrol değil, diyalogdur. Fiziko-kimyacı Ilya Prigogine (1977 Nobel Kimya Ödülü sahibi) bu yeni anlayışın simgesi haline geldi. Sadece sosyal dünyada değil, doğal dünyada da kontrol edilebilen şeylerin hiçbir zaman tamamen gerçek olamayacağını; gerçek olanınsa hiçbir zaman tamamen kontrol altına alınamayacağını söylüyor. Üstelik bunu hem fizik, hem sosyoloji diliyle anlatabiliyor! İbn Haldun'u okumuş olsa, *Kitabü'l-İber*'i devam ettirdiğini söylerdi. “Bilim insanla tabiat arasındaki bir diyalogdur... Artık idealleştirilmiş ve basitleştirilmiş durumlarla sınırlı olmayıp, *gerçek dünyanın karmaşıklığını* yansıtan bir bilimin doğuşuna şahit olmaktayız; bizi ve yaratıcılığımızı tabiatın bütün kademelerinde mevcut temel bir yönelişin parçası olarak gören bir bilim.”⁷² İbn Haldun, “bir insan başarısı olan umranın alemin yeniden inşası, yeni bir alemin inşası, adeta yeni bir yaratma” olduğunu söylüyordu. Her yenilenme, zihnin yepyeni bir açılımını gerektirir. Yeni bilimadamı, daha doğrusu yeni bilgin, tabiatla/toplumla hükmetmek suretiyle onu ‘anlayan’ kişi değil; tabiatla/toplumla kurduğu *diyalog* ölçüsünde kavrayışı derinleşen kişidir. Fizikçiyle tarihçi arasındaki duvar yıkılmıştır.

70 Görgün, *a.g.m.*, s. 544.

71 Muhsin Mahdi: *Ibn Khaldun's Philosophy of History*, Chicago: Chicago University Press, 1957, 64-71.

72 Ilya Prigogine: *The End of Certainty: Time, Chaos, and the New Laws of Nature*, New York: The Free Press, 1996, s. 153 ve 7. (Vurgu bana ait. M. Ö. Prigogine'in önemli bir eseri için bkz.: *Kaostan Düzene*, İstanbul: İz Yayıncılık, 1995.)